

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 40 (2019)

Δελτίον ΧΑΕ 40 (2019), Περίοδος Δ'

Πέτρος επίσκοπος Κεφαλουδίου. Σχόλια σε επιτύμβια επιγραφή απο την Λάρισα του Άργους

Άννα Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ (Anna I. LAMBROPOULOU)

doi: [10.12681/dchae.21820](https://doi.org/10.12681/dchae.21820)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ (Anna I. LAMBROPOULOU) Ά. Ι. (2019). Πέτρος επίσκοπος Κεφαλουδίου. Σχόλια σε επιτύμβια επιγραφή απο την Λάρισα του Άργους. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 40, 161–178. <https://doi.org/10.12681/dchae.21820>

Άννα Ι. Λαμπροπούλου

ΠΕΤΡΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΕΦΑΛΟΥΔΙΟΥ. ΣΧΟΛΙΑ ΣΕ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΛΑΡΙΣΑ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ

Επιτύμβια επιγραφή που βρέθηκε στην νότια πλευρά του κάστρου της Λάρισας της πόλης του Άργους, αναφέρεται στον Πέτρο, επίσκοπο Κεφαλούδιου. Η επιγραφή χρονολογήθηκε αρχικά στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα ή στα τέλη του 6ου ή τις αρχές του 7ου αιώνα. Η εξέταση των γραμμιάτων και η σύγκριση με επακριβώς χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές προσανατολίζουν σε υστερότερη χρονολόγηση, πιθανότατα στο δεύτερο μισό του 9ου αιώνα, εποχή που συμπίπτει με την περίοδο που ακολούθησε την λήξη της εικονομαχικής έριδας.

A funerary inscription found on the south slope of the citadel of Larisa in Argos mentions Peter, bishop of Kephalaoudion. The inscription was initially dated to the second half of the 6th century or the end of the 6th or the beginning of the 7th century. Examination of the letter forms and comparison with precisely dated Byzantine inscriptions point toward a later dating of the monument, probably in the second half of the 9th century, shortly after the middle of the 9th century i.e. during the early post-iconoclastic period.

Λέξεις κλειδιά

Επιγραφή, επιτύμβια, επίσκοπος, Κεφαλούδιον, Πέτρος, Άργος, Λάρισα Άργους, Σικελία, μεσοβυζαντινή περίοδος, Εικονομαχία.

Keywords

Funerary inscription; bishop; Kephalaoudion; Peter, Argos, Larissa of Argos; Sicily; middle Byzantine period; iconoclasm.

Η επιγραφή

Δυτικά της πόλης του Άργους και στην κορυφή ενός λόφου είναι κτισμένη η ακρόπολη της Λάρισας, που ελέγχει τους βασικούς δρόμους της ΒΑ Πελοποννήσου¹

(Εικ. 1). Κατά την βυζαντινή περίοδο δημιουργήθηκε η ακρόπολη-κάστρο με δύο περιβόλους, τον εσωτερικό περίβολο Α γύρω από την κορυφή του λόφου, και

* Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, alambrop@eie.gr

** Θερμές ευχαριστίες εκφράζω και από την θέση αυτή στον ομότιμο καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γεώργιο Βελένη, στον οποίο οφείλω την υπόδειξη του συγκριτικού επιγραφικού υλικού που προέρχεται από επακριβώς χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές. Ακόμη, ευχαριστίες οφείλω στην ομότιμη καθηγήτρια της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Καλλιόπη Α. Μπουρδάρα, με την οποία είχα μια πολύ γόνιμη και δημιουργική συζήτηση αναφορικά με το ιστορικό πλαίσιο της εποχής, στην οποία εντάσσεται το εξεταζόμενο επιγραφικό μνημείο. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τον προϊστάμενο

της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων και τότε προϊστάμενο της 25ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Δημήτρη Αθανασούλη για την χορήγηση της άδειας μελέτης και δημοσίευσης της επιγραφής. Τέλος, ευχαριστώ τους ανώνυμους κριτές που με τις υποδείξεις τους συνέβαλαν στην βελτίωση της μελέτης μου.

¹ Για την ακρόπολη της Λάρισας, βλ. Χ. Ι. Πιτερός, «Η ακρόπολη της Λάρισας και τα τείχη της πόλης του Άργους», D. Mulliez avec la collaboration d'Anna Banaka-Dimaki (επιμ.), *Στα βήματα του Wilhelm Vollgraff. Εκατό χρόνια αρχαιολογικής δραστηριότητας στο Άργος. (Sur les pas de Wilhelm Vollgraff. Cent ans d'activités archéologiques à Argos)*, Ελληνογαλλικές Έρευνες (Recherches Franco-Helléniques IV), Παρίσι 2013, 335-352.

τον ευρύτερο ακανόνιστου σχήματος εξωτερικό περίβολο B². Στην νότια πλευρά του κάστρου, όπου η μονή της Αγίας Μαρίνας, βρέθηκε το 1996 από την αρχαιολόγο της τότε 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Κωνσταντίνα Γ. Γερολύμου το άνω μέρος ενεπίγραφης στήλης από τοπικό ασβεστόλιθο με πολλές ρηγματώσεις³ (Εικ. 2). Η στήλη έχει μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,52 μ., άνω πλάτος 0,45 μ., κάτω πλάτος 0,53 μ. και πάχος 0,11-0,135 μ. Βρέθηκε τοποθετημένη ανεστραμμένα και σε επαφή με τον τοίχο στην εσωτερική πλευρά του νότιου περιβόλου της μονής, και ο αρχικός τόπος εύρεσής της (το 1970) είναι πιθανόν η περιοχή της νότιας κλιτύς του λόφου, σύμφωνα με ανεπιβεβαιωμένες μαρτυρίες μοναχών⁴. Ο λίθος φέρει δύο επιτύμβιες επιγραφές. Η πρώτη (SEG 49, 361) είναι χαραγμένη στην κύρια όψη, άνωθεν αναγλύφου με σωζόμενη παράσταση τμήματος ανδρικής κεφαλής, και ανήκει σε επιτύμβιο επίγραμμα αποτελούμενο από έξι στίχους και συνοδευόμενο από τις επιγραφές των ονομάτων των νεκρών Ιουλιανού και Ευτυχούσας (Εικ. 3). Έχει χρονολογηθεί στον 2ο αιώνα μ.Χ.⁵ Η άνω πλευρά είναι αποκρουσμένη και η πίσω αδρά επεξεργασμένη με βελόνι. Διαβάζουμε τα εξής⁶:

Ἐπτακαίδεκα ἐτῶν σε τέ-
σθαικα, λύπην δέ μοι ἰ<ς> σπλά-
χνον ἔθηκες, οὔνομα δέ
σοι ἐθάμην τοῦ σπείραντος
5 ἐμέ. Ἰουλιανὸν χαῖρε.
Εὐτυχοῦσα χαῖρε.

² Πιτερός, «Η ακρόπολη της Λάρισας», ό.π. (υποσημ. 1), 337 εικ. 1, 2, Α, Β, και εικ. 6.

³ Κ. Γ. Γερολύμου, «Δύο νέες επιγραφές από το Άργος», *Horos* 13 (1999), 49. Εκ παραδρομής αναφέρεται ότι το υλικό, πάνω στο οποίο χαράχθηκε η επιγραφή, είναι υπόλευκο μάρμαρο, ενώ πρόκειται για ντόπιο ασβεστόλιθο.

⁴ Γερολύμου, «Δύο νέες επιγραφές από το Άργος», ό.π. (υποσημ. 3), 49.

⁵ Γερολύμου, «Δύο νέες επιγραφές από το Άργος», ό.π. (υποσημ. 3), 50-51 αριθ. Α., πίν. 6. 1-2. Για την επιγραφή, βλ. και Γ. Κ. Κατσαγάνη, *Επιτύμβιες, αναθηματικές και τιμητικές έμμετρες επιγραφές της Αργολίδας (από τις αρχές ως την ύστερη αρχαιότητα): εισαγωγή, κείμενο με κριτικό υπόμνημα, μετάφραση, σχόλια (διδασκτορική διατριβή)*, Αθήνα 2010, 30-31 αριθ. Ε4.

⁶ Γερολύμου, «Δύο νέες επιγραφές από το Άργος», ό.π. (υποσημ. 3), 50 αριθ. Α.

Η δεύτερη επιγραφή (SEG 49, 362) είναι χαραγμένη καθ' ύψος στην δεξιά στενή πλευρά της στήλης. Ύψος γραμμμάτων 0,03-0,04 μ., διάστιχο 0,015 μ. Το περιεχόμενο αναφέρεται στον τάφο (κοιμητήριο) του επισκόπου Κεφαλο(υ)δίου Πέτρου (Εικ. 4):

†
Κοιμη-
τήριον
Πέτρου
ἐπισκό-
5 που τοῦ
Κεφα-
λοδί-
ου
†

Στο επάνω και κάτω μέρος της επιγραφής είναι χαραγμένος σταυρός, ο πρώτος ισοσκελής και ο δεύτερος ανισοσκελής, λατινικού τύπου με ελαφρώς διευρυμένες τις απολήξεις των κεραιών⁷. Στο κάτω δεξιό μέρος του πρώτου σταυρού διακρίνεται εγχάρακτο φυτικό κόσμημα (μικρός ελικοειδής βλαστός)⁸. Η επιγραφή είναι σχετικά επιμελημένη και ορθογραφήμενη, και τα γράμματα επιμήκη και μηνοειδή. Παρατηρείται συμπλήμμα του μν με το ήτα και του ταυ με το ήτα στην λέξη *Κοιμητήριον*, ενώ στο όνομα *Πέτρου* και στο άρθρο *τοῦ* η δίφθογγος ου αποδίδεται με μονόγραμμα⁹.

Η χρονολόγηση της επιγραφής

Η επιγραφή χρονολογήθηκε στο δεύτερο μισό του βου αιώνα από την Κωνσταντίνα Γερολύμου¹⁰, ή, το πολύ, στα τέλη του βου ή στις αρχές του 7ου αιώνα από την αείμνηστη Αναστασία Οικονόμου-Laniado¹¹.

⁷ Γερολύμου, «Δύο νέες επιγραφές από το Άργος», ό.π. (υποσημ. 3), 52 αριθ. Β. Σύμφωνα με την ίδια, ο τύπος αυτός εμφανίζεται στην χριστιανική τέχνη νωρίς, αλλά επικρατεί κυρίως κατά την διάρκεια του 5ου και βου αιώνα.

⁸ Γερολύμου, «Δύο νέες επιγραφές από το Άργος», ό.π. (υποσημ. 3), 52 αριθ. Β.

⁹ Γερολύμου, «Δύο νέες επιγραφές από το Άργος», ό.π. (υποσημ. 3), 51-52 αριθ. Β, πίν. 7.

¹⁰ Γερολύμου, «Δύο νέες επιγραφές από το Άργος», ό.π. (υποσημ. 3), 52, 56 αριθ. Β.

¹¹ Α. Οικονόμου-Laniado, *Argos Paléochrétienne. Contribution*

Εικ. 1. Άργος, κάστρο της Λάρισας, γενική άποψη.

Η χρονολόγηση αυτή βασίστηκε κυρίως στον τύπο του σταυρού, τον λακωνικό τύπο της αναγραφής και στην μορφή των γραμμάτων¹². Ο επιγραφολόγος Denis Feissel το 2002 διατύπωσε πρώτος επιφύλαξη για την πρωμότητα του μνημείου προτείνοντας χρονολόγηση της επιγραφής στον 8ο ή ακόμη και στον 9ο αιώνα.¹³

Πράγματι, τα ψηλά και στενά γράμματα της μεγαλογράμματης επιγραφής, η απουσία τονισμού καθώς και ο χαρακτηριστικός τρόπος γραφής του έψιλον, του δέλτα και του κάππα, που συνάδουν με γράμματα χρονολογημένων επιγραφών, κυρίως του δεύτερου μισού του 9ου αιώνα, οδηγούν σε μια νέα πρόταση για την χρονολόγηση του μνημείου. Ενδιαφέρουσα είναι,

επίσης, η σύνδεση του όμικρον με το ύψιλον για την δημιουργία του φθόγγου ου με το μονόγραμμα υ, στις περιπτώσεις του τρίτου και του πέμπτου στίχου (Πέτρου και τοϋ), όπου υπάρχει στενότητα χώρου για τον χαρακτή. Αντίθετα, στον πέμπτο και όγδοο στίχο (Επισκόπου και Κεφαλουδίου), όπου υπάρχει χώρος χρησιμοποιείται η δίφθογγος πλήρης, ου. Η σύνδεση του ου με το μονόγραμμα υ, που απαντά σε επιγραφές και μετά το έτος 1000, αποτελεί το μοναδικό όψιμο στοιχείο της επιγραφής¹⁴. Ακόμη, προσεκτική εξέταση των

à l'étude du Péloponnèse Byzantin, (BAR International Series 1173), Οξφόρδη 2003, 57 αριθ. 27.

¹² Γερολύμου, «Δύο νέες επιγραφές από το Άργος», ό.π. (υποσημ. 3), 52 αριθ. Β. Την επιγραφή σχολίασε και η αρχαιολόγος Αναστασία Βασιλείου, η οποία, ενώ την ενέταξε χρονολογικά στους μεταβατικούς χρόνους, την χρονολόγησε στο δεύτερο μισό του 6ου – 8ο αιώνα (:), ή στο δεύτερο μισό του 6ου, ή στον 7ο, βλ. σχετικά *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας. Κατάλογος μόνιμης έκθεσης*, επιστ. επιμ. Δ. Αθανασούλης – Α. Βασιλείου, Αθήνα 2016, 59 αριθ. 45 (Α. Βασιλείου).

¹³ D. Feissel, *Chroniques d'Épigraphie Byzantine 1987-2004*, (Collège de France – CNRS, Monographies 20), Παρίσι 2006, 10 αριθ. 29.

¹⁴ Το έτος 1000 αποτελεί ορόσημο στην εξέλιξη της μορφολογίας των γραμμάτων των επιγραφών. Επίσης, σημαντικές διαφοροποιήσεις παρατηρούνται μεταξύ των γραμμάτων του πρώτου μισού του 9ου καθώς και του δεύτερου μισού του 9ου ή των αρχών του 10ου αιώνα, βλ. αναλυτικά C. Mango, «Byzantine Epigraphy (4th to 10th Centuries)», *Paleografia e Codicologia Greca, Atti del II Colloquio internazionale (Berlino – Wolfenbüttel, 17-21 ottobre 1983)*, a cura di D. Harlfinger e G. Prato con la collaborazione di M. D'Agostino e A. Doda, I, *Testo* (Biblioteca di Scrittura e Civiltà III), Τορίνο 1991, 235-249. Χαρακτηριστική είναι η επιγραφή από την Παλιόχωρα της Αίγινας (Αρχαιολογικό Μουσείο Αίγινας, αριθ. MA 2425), που αναχρονολογήθηκε πρόσφατα στο πρώτο μισό του 9ου αιώνα και απηχεί την εικονοκλαστική αντίληψη του δωρητού, βλ. σχετικά Sophia Kalopissi-Verti, «Reconsidering a Byzantine inscription

γραμμάτων και κυρίως του δέλτα, του έψιλον και του κάππα, σε σύγκριση με τα αντίστοιχα γράμματα επιγραφών του ελληνικού χώρου ακριβώς χρονολογημένων, όπως εκείνων του ναού του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου στην Θήβα του 871/2¹⁵ και της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Σκριπού του 873/4¹⁶, αναδεικνύει σημαντικές ομοιότητες. Ομοιότητες παρατηρούνται, επίσης, με χαρακτήρες από επιγραφές της Νεάπολης της Ιταλίας του 720/1¹⁷, της Νικαίας στην Βιθυνία του 727-740¹⁸, του ψηφιδωτού του ναού του Αγίου Στεφάνου στην Ιορδανία του 756¹⁹, της Ηρακλείας της Ανατολικής Θράκης του 854²⁰, του κάστρου της Θεσσαλονίκης του 861/2²¹, της μονής του Λιβός του 907²² κ.λπ. Συγκεκριμένα, το γράμμα δέλτα με τις γωνιώδεις απολήξεις και τους κατιόντες ακρεμόνες είναι χαρακτηριστικό

from Aegina», *Inscriptions in the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art, Proceedings of the International Symposium «Inscriptions: Their Contribution to the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art» (Ioannina, June 26-27, 2015)*, επιμ. Christos Stavrakos, Wiesbaden 2016, 253-278.

¹⁵ Γ. Α. Σωτηρίου, «Ὁ ἐν Θήβαις βυζαντινὸς ναὸς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου», *AE* 1924, 1-26.

¹⁶ Μ. Σωτηρίου, «Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας», *AE* 1931, 119-157. Α. Η. S. Megaw, «The Skripou Screen», *ABSA* 51 (1966), 1-32. Ν. Oikonomidès, «Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Skripou en Béotie», *TM* 12 (1994), 479-493.

¹⁷ A. Guillou, *Recueil des inscriptions grecques médiévales d'Italie* (Collection de l'École Française de Rome 222), Ρώμη 1996, 134-135 αριθ. 121, πίν. 120.

¹⁸ Mango, «Byzantine Epigraphy», ό.π. (υποσημ. 14), 245 εικ. 14.

¹⁹ M. Piccirillo, *The Mosaics of Jordan*, επιμ. P. M. Bikai – Th. A. Dailey, American Center of Oriental Research Publication αριθ. 1, Ιορδανία 1993, 220 εικ. 346. Βλ. και Β. Hamarneh, «Monasteries in Rural Context in Byzantine Arabia and Palaestina Tertia: A Reassessment», L. Daniel (επιμ.), *Christ is Here! Studies in Biblical and Christian Archaeology in Memory of Michele Piccirillo, Ofm* (Chrupcala, Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Maior 52), Μιλάνο 2012, 284, 288 εικ. 18.

²⁰ C. Asdracha, «Inscriptions byzantines de la Thrace orientale (VIIIe-XIe siècles). Présentation et commentaire historique», *AD* 44-46 (1989-1991), Α' Μελέτες, Αθήνα 1996, 270-271 αριθ. 68, πίν. 105a.

²¹ Ε. Μαρκή, «Συμπληρωματικά αρχαιολογικά στοιχεία για τὸ φρούριο Βαρδαρίου Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 22 (1982) (=Εἰς μνήμην Ἄντωνίου Σιγάλα), 145 εικ. 18. G. Kiourtzian, «Note prosopographique sur une inscription du rempart de Thessalonique (861/862)», *REB* 49 (1991), 248.

²² Mango, «Byzantine Epigraphy», ό.π. (υποσημ. 14), 246 εικ. 25.

Εικ. 2. Η ενεπίγραφη στήλη με τις δύο επιγραφές στην πρόσθια και την πλάγια όψη.

επιγραφών των μεταβατικών χρόνων, όπως της επιγραφής της Νεάπολης²³, του όρου του Ξενοδοχείου των Πυλών του έτους 800²⁴, της επιγραφής του μητροπολίτη Ηρακλείας του 854²⁵, του ναού του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου²⁶ (871/2), του ναού της Παναγίας της Σκριπού (873/4)²⁷ και της επιγραφής του Βασιλείου

²³ Guillou, *Recueil des inscriptions grecques médiévales d'Italie*, ό.π. (υποσημ. 17), 134-135 αριθ. 121, πίν. 120.

²⁴ Mango, «Byzantine Epigraphy», ό.π. (υποσημ. 14), 239 εικ. 16.

²⁵ Asdracha, «Inscriptions byzantines de la Thrace orientale», ό.π. (υποσημ. 20), 270-271 αριθ. 68, πίν. 105a.

²⁶ Σωτηρίου, «Ὁ ἐν Θήβαις βυζαντινὸς ναὸς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου», ό.π. (υποσημ. 15), 2 εικ. 4, 5.

²⁷ Σωτηρίου, «Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας», ό.π. (υποσημ. 16), 153-154 εικ. 37, 155 εικ. 38, 155-156 εικ. 39, 156 εικ. 40. Oikonomidès, «Skripou en Béotie», ό.π. (υποσημ. 16), 481-482 αριθ. 1, πίν. I (no 1), 483-484 αριθ. 4, πίν. IV (no 4).

Εικ. 3. Το ρωμαϊκό επιτύμβιο επίγραμμα, 2ος αιώνας μ.Χ.

Κλάδωνος του 926²⁸. Επίσης, στην ίδια εποχή παραπέμπει η γραφή του έψιλον με τις στρογγυλεμένες απολήξεις, που παρουσιάζει ομοιότητες με επιγραφή των τειχών της Νικαίας²⁹, του μητροπολίτη Ηρακλείας³⁰, του ναού του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου (871/2)³¹ και του ναού της Παναγίας της Σκριπού (873/874)³². Το κάππα παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με εκείνα της επιγραφής του μητροπολίτη Ηρακλείας³³, της επιγραφής των τειχών της Θεσσαλονίκης (861/2)³⁴, του ναού του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου³⁵, του ναού

της Παναγίας της Σκριπού³⁶ και της μονής του Λιβός (907)³⁷. Ακόμη, παρατηρούμε ομοιότητα του έψιλον, του άλφα και του σίγμα της επιγραφής μας με τα αντίστοιχα γράμματα κτητορικής επιγραφής του δεύτερου μισού του 9ου αιώνα, που βρέθηκε κοντά στον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου Χώνικα Αργολίδας³⁸. Επίσης, μεγάλη ομοιότητα παρουσιάζει η επιγραφή από την Λάρισα του Άργους με αντίστοιχη που βρέθηκε στην εμπορική πόλη της Μεσημβρίας στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας (Νέσσεμπαρ της σημερινής Βουλγαρίας), η οποία χρονολογείται ακριβώς στο έτος 879 και φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης (αριθ. ευρ. 102). Συγκεκριμένα, στην μαρμαρίνη επιγραφή που αποτελείται από δύο τμήματα και βρέθηκε το μεν αριστερό σε οικία, το δε δεξιό εντοιχισμένο στην πρόσοψη του ναού του Αγίου Στεφάνου (11ος αιώνας), διαβάζουμε για την καταστροφή της πόλης από τα χέρια των εθνικών και την ανοικοδόμησή της εκ βάθρων επί βασιλείας των αυτοκρατόρων των Ρωμαίων Αλεξάνδρου, Βασιλείου και Λέοντος³⁹. Αναλυτικότερα, εντοπίζονται ομοιότητες στην γραφή του δέλτα, του όμικρον, του έψιλον, του ταυ, του πι, του κάππα κ.ά. Επίσης, στην χρονολόγηση της επιγραφής στον 9ο αιώνα οδηγεί και ο τρόπος χάραξης των δύο σταυρών. Ο πρώτος σταυρός είναι ισοσκελής και στο κάτω δεξιό μέρος του διακρίνεται εγχάρακτο φυτικό κόσμημα, με σχήμα μικρού ελικοειδούς βλαστού. Ο δεύτερος σταυρός είναι λατινικός, ανισοσκελής με ελαφρώς διευρυμένες τις απολήξεις των κεραιών. Ο ανισοσκελής σταυρός έχει ομοιότητες με αντίστοιχους που απαντούν στα νομίσματα, τις σφραγίδες, τις επιγραφές καθώς και στην μνημειακή ζωγραφική της εποχής. Αναλυτικότερα, εντοπίζονται ομοιότητες με νομίσματα

²⁸ Mango, «Byzantine Epigraphy», ό.π. (υποσημ. 14), 246 ειχ. 28.

²⁹ Mango, «Byzantine Epigraphy», ό.π. (υποσημ. 14), 245 ειχ. 14.

³⁰ Asdracha, «Inscriptions byzantines de la Thrace orientale», ό.π. (υποσημ. 20), 270-271 αριθ. 68, πίν. 105a.

³¹ Σωτηρίου, «Ὁ ἐν Θήβαις βυζαντινὸς ναὸς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου», ό.π. (υποσημ. 15), 2 ειχ. 3, 4, 5.

³² Oikonomidès, «Skripou en Béotie», ό.π. (υποσημ. 16), 482 αριθ. 2, πίν. II (no 2), 482-483 αριθ. 3, πίν. III (no 3), 483-484 αριθ. 4, πίν. IV (no. 4).

³³ Asdracha, «Inscriptions byzantines de la Thrace orientale», ό.π. (υποσημ. 20), 270-271 αριθ. 68, πίν. 105a.

³⁴ Kiourtzian, «Note prosopographique sur une inscription du rempart de Thessalonique», ό.π. (υποσημ. 21), 248.

³⁵ Σωτηρίου, «Ὁ ἐν Θήβαις βυζαντινὸς ναὸς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου», ό.π. (υποσημ. 15), 2 ειχ. 3, 4, 5.

³⁶ Oikonomidès, «Skripou en Béotie», ό.π. (υποσημ. 16), 482 αριθ. 2, πίν. II (no 2), 482-483 αριθ. 3, πίν. III (no 3), 483-484 αριθ. 4, πίν. IV (no. 4).

³⁷ Mango, «Byzantine Epigraphy», ό.π. (υποσημ. 14), 246 ειχ. 25.

³⁸ Βυζαντινὸ Μουσείο Αργολίδας. Κατάλογος μόνιμης έκθεσης, ό.π. (υποσημ. 12), 102 αριθ. 103 (Δ. Αθανασούλης). Ι. Παπαχριστοδούλου, «Κεφαλάρι Άργους», ΑΔ 22 (1967), Β1, 183 πίν. 132a. Η επιγραφή θα μπορούσε πιθανότατα να συσχετιστεί με προγενέστερο ναό που υπήρχε στην θέση του κομνηνείου ναού της Θεοτόκου του Χώνικα.

³⁹ P. Kiyashkina – A. Bozkova – T. Marvakov, *A Guide to the Collections of the Archaeological Museum of Nessebar*, Nessebar 2012, 138 αριθ. 104 (T. Marvakov).

Εικ. 4. Η επιτύμβια επιγραφή του επισκόπου Κεφαλονδίου Πέτρου.

της εποχής των εικονομάχων αυτοκρατόρων, όπως μιλιαρέσια του Λέοντος Γ΄ Ισαύρου (717-741)⁴⁰, του νομισματοκοπέιου της Κωνσταντινουπόλεως (720-741), μιλιαρέσιο βασιλείας Λέοντος Ε΄ του Αρμενίου (813-820)⁴¹, επίσης του ίδιου νομισματοκοπέιου, της περιόδου 813-820, καθώς και μιλιαρέσια της βασιλείας του Θεοφίλου (829-842)⁴², του νομισματοκοπέιου της Κωνσταντινουπόλεως, των περιόδων 830 ή 831, 830/1-838, 838-840, 840-842. Ακόμη, υπάρχει αντιστοιχία του σταυρού της επιγραφής του Άργους με σφραγίδες εικονομάχων αυτοκρατόρων, που φέρουν στον οπισθότυπο ανισοσκελή σταυρό⁴³. Ομοιότητα στον τρόπο χάραξης του σταυρού αναγνωρίζεται και στην μνημειακή ζωγραφική της εικονομαχικής περιόδου, όταν ο σταυρός γίνεται σταδιακά το κυρίαρχο σύμβολο των βυζαντινών εκκλησιών, τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στις επαρχίες της αυτοκρατορίας· αντιστοιχεί στην απεικόνιση του Χριστού και προσλαμβάνει βαθιά θεολογική έννοια⁴⁴. Τέλος, όμοιος ανισοσκελής

⁴⁰ Ph. Grierson, *Leo III to Nicephorus III 717-1081*, 3, Part I, *Leo III to Michael III (717-867)*, A. R. Bellinger – Ph. Grierson (εκδ.), *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Ουάσινγκτον 1973 (1993), πίν. II: 22a.1, 22a.2, 22a.3, 22a.4, 22a.5, 22b.1, πίν. III: 22b.2.

⁴¹ Grierson, *Leo III to Nicephorus III 717-1081*, ό.π. (υποσημ. 40), πίν. XVIII: 4.2, 4.3, 5.

⁴² Grierson, *Leo III to Nicephorus III 717-1081*, ό.π. (υποσημ. 40), πίν. XXIII: AR 8, 9, 10.1, 10.2, 10.4, 11.1, 11.2, 12.1, 12.3, 12.4, 12.6.

⁴³ G. Zacos – A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, I, *Plates*, Βασιλεία 1972, πίν. 15: 34 bis a, 34 bis b, 35, 35 bis, 36a, 36b, 36c, 37, πίν. 16: 49a, 49b, πίν. 17: 49c, 49d, 51a, 51b, 54a, 54b. Βλ. επίσης σφραγίδες της ίδιας εποχής, G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, 2, *Plates* (compiled and edited by J. W. Nesbitt), (Τετράδια Αρχαιολογίας και Τέχνης 3), Berne 1985, πίν. 34 αριθ. 288, 298, πίν. 35 αριθ. 306a, 311, 312a, πίν. 36 αριθ. 312b. Οι ανωτέρω σφραγίδες χρονολογούνται στα τέλη του 9ου αιώνα (αριθ. 288), στην περίοδο 888-891/3 (αριθ. 298), στο δεύτερο μισό του 9ου (αριθ. 306a), στα τέλη του 9ου (αριθ. 311) και στο δεύτερο μισό του 9ου (αριθ. 312a, 312b), βλ. G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, 2 (Τετράδια Αρχαιολογίας και Τέχνης 3), Berne 1984. Για το σύμβολο του σταυρού στις σφραγίδες, βλ. I. Koltsida-Makre, «The Representation of the Cross on Byzantine Lead Seals», *Studies in Byzantine Sigillography* 4 (1995), 43-51.

⁴⁴ Αντιστοιχίες εντοπίζονται με τον σταυρό στην αφίδα του ναού της Αγίας Ειρήνης Κωνσταντινουπόλεως (8ος αιώνας), στην καμάρα του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης (8ος αιώνας), με την τοιχογραφία της οροφής του Αγίου Βασιλείου στην Συνασό της Καππαδοκίας (8ος-9ος αιώνας), με την

Εικ. 5. Άργος, κάστρο της Λάρισας, ο μεσοβυζαντινός ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου.

σταυρός υπάρχει, επίσης, και στην άνω επιφάνεια της κτιστής τράπεζας της προθέσεως στον Άγιο Ιωάννη στ' Αθησαρού στην Νάξο⁴⁵, καθώς και στην τοιχογραφία της κόγχης του ανατολικού παρεκκλησίου της

τοιχογραφία της αψίδας του ναού του Ιωακείμ και της Άννας στο νότιο παρεκκλήσιο, Kizil Çukur, της Καππαδοκίας (9ος αιώνας), με την τοιχογραφία της αψίδας της βασιλικής του Αγίου Ιωάννη Βαπτιστή στο Çanuşin της Καππαδοκίας (μέσα 9ου αιώνα), με την τοιχογραφία της αψίδας στο μοναστήρι με αγίασμα στην Μήδεια της Ανατολικής Θράκης (9ος αιώνας), με την τοιχογραφία της αψίδας του ναού του Αγίου Χαραλάμπους Μαρώνας (δεύτερο μισό του 9ου αιώνα), κ.ά., βλ. σχετικά Α. Β. Καραγιάννη, *Ο σταυρός στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική. Η λειτουργία και το δογματικό του περιεχόμενο* (διδασκαρική διατριβή), Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 55), Θεσσαλονίκη 2010, 201 εικ. 17-18, 206 εικ. 27, 210 εικ. 35, 214 εικ. 43, 215 εικ. 45, 217 εικ. 50.

⁴⁵ Κλ. Ασλανίδης, *Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο. Η μετεξέλιξη από την παλαιοχριστιανική στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική* (διδασκαρική διατριβή), Πάτρα 2014, 164 πίν. 63στ.

εκκλησίας της Γεννήσεως στην Καλορείτισσα Νάξο (9ος αιώνας)⁴⁶.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις επιτρέπουν την αναθεώρηση της αρχικής χρονολόγησης του μνημείου στον 6ο αιώνα ή στις αρχές του 7ου και την ένταξή του στους μεταβατικούς χρόνους, στην περίοδο δηλαδή από τα τέλη του 8ου μέχρι και το δεύτερο μισό του 9ου αιώνα, με περισσότερες πιθανότητες για χρονολόγηση στο δεύτερο μισό του 9ου, γύρω στο 850/860⁴⁷. Στον

⁴⁶ Καραγιάννη, *Ο σταυρός στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική*, ό.π. (υποσημ. 44), 215 εικ. 46. Ασλανίδης, *Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο*, ό.π. (υποσημ. 45), πίν. 88β.

⁴⁷ Για την μορφολογία και την εξέλιξη των γραμμάτων στις επιγραφές και στα χειρόγραφα από τον 6ο μέχρι τον 10ο αιώνα, βλ. P. Orsini, «Per uno studio delle scritture esposte e monumentali a Bisanzio (secoli VI-X, in *Storie di cultura scritta*)», P. Fioretti (επιμ.), *Studi per Fr. Magistrale*, Spoleto 2011, 629-656. P. Orsini, «Scritture epigrafiche e scritture librerie a Bisanzio (secoli VI-X)», M. Maniaci – P. Orsini (επιμ.), *Scrittura epigrafica e scrittura libraria: fra Oriente e Occidente*, Cassino 2015, 1-13.

Εικ. 6. Η οπίσθια όψη της ενεπίγραφης στήλης.

ίδιο χρονικό ορίζοντα οδηγούν οι διαθέσιμες ιστορικές μαρτυρίες, καθώς και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που έχουν αποκαλυφθεί στο κάστρο της Λάρισας, όπως θα αναφερθεί στην συνέχεια.

Ο τόπος ταφής του Πέτρου Κεφαλουδίου στην Λάρισα του Άργους

Ο τόπος ταφής του επισκόπου Πέτρου καθώς και ο αρχικός χώρος προέλευσης της ρωμαϊκής στήλης παραμένουν άγνωστα. Το μόνο ασφαλές είναι ότι η ενεπίγραφη στήλη βρέθηκε στην εσωτερική πλευρά του νότιου περιβόλου της Αγίας Μαρίνας, στο όριο του εξωτερικού βυζαντινού περιβόλου του κάστρου της Λάρισας⁴⁸. Υπάρχει το ενδεχόμενο η στήλη να προέρχεται από το νότιο νεκροταφείο του Άργους, όπως έχει υποστηριχθεί από την αρχαιολόγο Κωνσταντίνα Γερολύμου⁴⁹, ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να προέρχεται από το βόρειο νεκροταφείο της πόλης, όπου έχουν ανασκαφεί πολλοί μεσοβυζαντινοί τάφοι, κυρίως στο ύψος της οδού Ηρακλέους, κοντά στον λόφο

της Λάρισας⁵⁰. Παρά ταύτα, θεωρούμε πιθανότερο το μνημείο να έχει βρεθεί *in situ*, δεδομένου ότι στον χώρο του κάστρου υπάρχει βεβαιωμένη δραστηριότητα κατά την μεταβατική περίοδο, όπως προκύπτει από την τρίκλιτη, μεταβατικών αιώνων, βασιλική που βρίσκεται κάτω από τον μεσοβυζαντινό ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου (Εικ. 5)⁵¹. Σε αυτό συνηγορούν, επίσης, τα αρχιτεκτονικά γλυπτά μεταβατικών και μεσοβυζαντινών χρόνων⁵², καθώς και οι τάφοι που έχουν αποκαλυφθεί

⁵⁰ Α. Μπακούρου – Γ. Τσεκές, «Οικόπεδο Γ. Δεδούση – Ε. Κιρσάνωφ – Ι. Κοτρωνάκη (Ο. Τ. 14Γ, πάροδος Διομήδους)», *ΑΔ* 55 (2000), Β1, 262. Το βόρειο νεκροταφείο του Άργους είναι το μεγαλύτερο και παλαιότερο της πόλης, από το οποίο διαθέτουμε τα περισσότερα ευρήματα, όπως λ.χ. επιγραφές, κτερίσματα κ.λπ. Για τα νεκροταφεία της πόλης του Άργους, βόρειο, νότιο και ανατολικό, βλ. Οικονομου-Laniado, *Argos Paléochrétienne*, ό.π. (υποσημ. 11), 27-34. Βλ. επίσης Α. Βασιλείου, *Μεσοβυζαντινή εφραλωμένη κεραμική από την πόλη του Άργους (10ος – 4^{ος} τέτ. 13ου αι.)* (διδασκαρική διατριβή), Ι, Κείμενο, Αθήνα 2014, 15, 23, 403 εικ. 8.

⁵¹ Για την τρίκλιτη βασιλική μεταβατικών χρόνων, που βρίσκεται κάτω από την βυζαντινή εκκλησία, βλ. W. Vollgraff, *Le Sanctuaire d'Apollon Pythéen à Argos, Études Péloponnésiennes* 1, Παρίσι 1956, 103. Ch. Bouras, «L'église de la Théotokos de la citadelle d'Argos», *BCH* 111 (1987), 468-469.

⁵² Για τα δύο από τα τέσσερα γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη που είχαν εντοπιστεί στο κάστρο της Λάρισας και είχαν αρχικά χρονολογηθεί από τον Vollgraff στον 7ο αιώνα, βλ. Vollgraff, *Le Sanctuaire d'Apollon Pythéen à Argos*, ό.π. (υποσημ. 51), 102 εικ. 74-75, 103. Στον 9ο αιώνα χρονολογείται το ενεπίγραφο αρχιτεκτονικό μέλος (Vollgraff, *Le Sanctuaire d'Apollon Pythéen à Argos*, ό.π., 102 εικ. 74), βλ. και G. Pallis, «Inscriptions on middle Byzantine marble templon screens», *BZ* 106 (2013), 809 αριθ. 2h. Στον 9ο ή 10ο αιώνα χρονολογείται ενεπίγραφο τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους προερχόμενο από την Λάρισα του Άργους (*Δέσποινα μήτηρ τοῦ Θεοῦ καὶ δεσπότου...*), βλ. Pallis, «Inscriptions», ό.π., 789 αριθ. 34. Για την χρονολόγηση των γλυπτών στους μεταβατικούς χρόνους, βλ. επίσης Α. Λαμπροπούλου – Η. Αναγνωστάκης – Β. Κόντη – Α. Πανοπούλου, «Συμβολή στην Έρμηνεία τῶν Αρχαιολογικῶν τεμηρίων τῆς Πελοποννήσου κατὰ τοὺς “σκοτεινοὺς αἰῶνες”», Ε. Κουντούρα-Γαλάκη (επιμ.), *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Διεθνή Συμπόσια 9, ΙΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2001, 204 σημ. 60. Για τα άλλα δύο γλυπτά από την Λάρισα, για τα οποία ο Vollgraff δεν δίνει χρονολόγηση [βλ. W. Vollgraff, «Αρχ. Argorum», *Mnemosyne* n.s. 56.4 (1928), πίν. III], πιστεύουμε ότι το μεν πρώτο του πίν. III, εξαιρετικής ποιότητας, χρονολογείται στα μεσοβυζαντινά χρόνια, ίσως στον 10ο αιώνα, ενώ το δεύτερο γλυπτό του πίν. III έχει χαρακτηριστικά γνωρίσματα των γλυπτών των μεταβατικών χρόνων.

⁴⁸ Γερολύμου, «Δύο νέες επιγραφές από το Άργος», ό.π. (υποσημ. 3), 49.

⁴⁹ Γερολύμου, «Δύο νέες επιγραφές από το Άργος», ό.π. (υποσημ. 3), 55.

σε ολόκληρο τον χώρο του κάστρου⁵³. Το πιο χαρακτηριστικό θωράκιο από το κάστρο, φωτογραφία του οποίου έχει δημοσιευθεί από τον W. Vollgraff με χρονολόγηση στον 7ο αιώνα, επανεντοπίστηκε πρόσφατα κατά τις εργασίες που διενεργήθηκαν στον χώρο, και εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας. Πρόκειται για μαρμάρινο θωράκιο τέμπλου που αναχρονολογήθηκε στο πρώτο μισό του 9ου αιώνα και αποτελεί επαναχρησιμοποιημένο μέλος προερχόμενο από μαρμαροθέτημα αρχαίου ναού⁵⁴. Επίσης, στην ίδια εποχή χρονολογείται τμήμα μαρμαρίνου ενεπίγραφου επιστυλίου τέμπλου, που φέρει κεφαλαιογράμματα αφιερωματική επιγραφή στην Θεοτόκο⁵⁵, καθώς και μαρμάρινος πεσσίκοκς τέμπλου με παραστάσεις ζώων και πτηνών, που χρονολογείται γύρω στο 900⁵⁶. Τα ανωτέρω αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, καθώς και η ύπαρξη της βασιλικής μεταβατικών χρόνων στην θέση του ιστάμενου μεσοβυζαντινού ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου καταδεικνύουν την αναμφισβήτητη λειτουργία του κάστρου κατά την εποχή αυτή.

Ιστορικός σχολιασμός του περιεχομένου της επιγραφής

Η λακωνικότητα της επιγραφής δεν επιτρέπει την άντληση πολλών ιστορικών πληροφοριών. Ο όρος *κοιμητήριο* ή *κνιμητήριο* χρησιμοποιείται πολύ συχνά στις επιτύμβιες παλαιοχριστιανικές επιγραφές (2ος-7ος αιώνας) του ελληνικού χώρου, όπως της Πελοποννήσου, της Κορίνθου, του Άργους, καθώς και της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης, των Φιλιππων, αλλά και πολύ ευρύτερα (Βιθυνία, Καππαδοκία, Φρυγία, Μάλτα κ.α.). Κατά τον επιγραφολόγο D. Feissel οι πιο πρώιμες αναγραφές του όρου *κοιμητήριο* υπάρχουν

σε επιτύμβιες χριστιανικές επιγραφές της Φρυγίας (250/1), της Θράκης και της Μακεδονίας, ενώ αναγράφεται και σε επιγραφή, πιθανότατα χριστιανική, του 2ου αιώνα, από την Λυκαονία⁵⁷. Στο *κοιμητήριο* εμπεριέχεται μια ιδιαίτερη δογματική χροιά, αφού σε αυτό αποτυπώνεται η πίστη των χριστιανών στο δόγμα της Αναστάσεως⁵⁸. Σύμφωνα με τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, οι νεκροί μετά τον θάνατο και την ανάσταση του Θεανθρώπου για την σωτηρία του κόσμου, δεν θεωρούνται πλέον πεθαμένοι αλλά *κεκοιμημένοι*: *Διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς ὁ τόπος κοιμητήριον ὠνόμασαι, ἵνα μάθῃς, ὅτι οἱ τετελευτηκότες καὶ ἐνταῦθα κείμενοι οὐ τεθνήκασιν, ἀλλὰ κοιμῶνται καὶ καθεύδουσιν [...]* Ἐπειδὴ δὲ ἦλθεν ὁ Χριστὸς καὶ ὑπὲρ ζωῆς τοῦ κόσμου ἀπέθανεν, οὐκέτι θάνατος καλεῖται λοιπὸν ὁ θάνατος ἀλλ' ὕπνος καὶ κοίμησις⁵⁹. Κατά συνέπεια, για τους χριστιανούς ο όρος *τάφος* ως τόπος διαφύλαξης των λειψάνων είναι το *κοιμητήριο*, ο χώρος όπου ο νεκρός αναπαύεται μέχρι την ανάστασή του, σύμφωνα με την ενθουσιώδη πρωτοχριστιανική έκφραση, αντίθετα με τον ειδωλολάτρη που κατασκεύαζε τον τάφο προκειμένου να διατηρήσει ζωντανή την μνήμη του –«μνήμης χάριν»⁶⁰. Στην Κόρινθο

⁵⁷ Feissel, *Chroniques d'Épigraphie Byzantine*, ό.π. (υποσημ. 13), 124 αριθ. 388.

⁵⁸ Για την συχνότητα της χρήσης του όρου *κοιμητήριο* στις επιτύμβιες επιγραφές του Άργους, βλ. Οικονομου-Laniado, *Argos Paléochrétienne*, ό.π. (υποσημ. 11), 52-57 αριθ. 1, 2, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27. Στις επιτύμβιες επιγραφές της Θεσσαλονίκης χρησιμοποιείται κατά κανόνα ο όρος *κοιμητήριο* ή *κοιμητήριον* και *μνημόριον*, και σπανιότερα *μνημείον*, ενώ για τις βυζαντινές ταφές γίνεται χρήση του όρου *τάφος* ή *τύμβος*, βλ. Ευθ. Τσιγαρίδας – Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος Χριστιανικών Επιγραφών στα Μουσεία της Θεσσαλονίκης* (Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών), Θεσσαλονίκη 1979, 28.

⁵⁹ Ιωάννης Χρυσόστομος, «Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κοιμητηρίου», PG 49, στ. 393. Για τον όρο *κοιμητήριο*, βλ. Ν. Ελ. Εμμανουηλίδης, *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο* (Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte Athener Reihe 3), herausgegeben von Sp. Troianos, Αθήνα 1989, 258 σημ. 4.

⁶⁰ Στ. Π. Ντάντης, *Ἀπειλητικαὶ Ἐκφράσεις εἰς τὰς Ἑλληνικὰς ἐπιτυμβίους παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφὰς. Ἐπιγραφικὴ Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν πλευρῶν τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ βίου* (διδασκατορική διατριβή), Αθήνα 1983, 31. Για την έννοια του όρου *κοιμητήριο*, *ἐκοιμήθη*, *κεκοιμήται*, *κεκοιμημένος* στις επιγραφές της Κορίνθου εξαιρετική παραμένει η ανάλυση του

⁵³ Σύμφωνα με τις πληροφορίες του αρχαιολόγου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδας κ. Γ. Τσεκέ, σε ολόκληρη την έκταση του κάστρου της Λάρισας έχουν βρεθεί τάφοι καθώς και γλυπτά μεταβατικών χρόνων, που μπορούν να χρονολογηθούν μέχρι και τις αρχές του 9ου αιώνα.

⁵⁴ *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας*, ό.π. (υποσημ. 12), 114 αριθ. 121 (Γ. Τσεκέ).

⁵⁵ *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας*, ό.π. (υποσημ. 12), 110 αριθ. 112 (Γ. Τσεκέ).

⁵⁶ *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας*, ό.π. (υποσημ. 12), 111 αριθ. 115 (Γ. Τσεκέ).

εκτός από την λέξη *κοιμητήριοι* που είναι συχνότατη, χρησιμοποιούνται επίσης οι όροι *ληνός*, *σορός*, *μνήμα*, *μνημείον*, *μνημόριον*, *θήκη*, στο Άργος ο όρος *μνήμα*, στην Αθήνα *βάθρον* *ιερόν*, στην Αττική *μνημόριον* ή *οίκητήριοι*, στην Βοιωτία *γημόριον* κ.λπ.⁶¹ Συχνή είναι ακόμη η χρήση του όρου *κοιμητήριοι* και *κμητήριοι* στις επιγραφές της Βέροιας⁶². Αργότερα, στις βυζαντινές και υστεροβυζαντινές επιγραφές χρησιμοποιείται συχνά ο όρος *τάφος* ή *τύμβος*. Σε αντίθεση με τις επιτύμβιες επιγραφές, στα αγιολογικά κείμενα η έννοια του τάφου αποδίδεται με όρους που παρουσιάζουν μικρότερη ποικιλία, όπως *κοιμητήριοι*, *μνήμα*, *μνημείον*, *θήκη*, *λάρναξ*, *γλωσσοκόμος*⁶³ κ.λπ.

Θεωρούμε πιθανό ότι η χρήση της λέξης *κοιμητήριοι* στην βυζαντινή επιγραφή του Άργους δικαιολογείται από την ισχυρή παράδοση που υπάρχει στην Πελοπόννησο και στην Αθήνα, και έχει συνδεθεί με την συχνότατη χρήση του όρου αυτού για την δήλωση του ταφικού μνημείου ήδη από την πρωτοβυζαντινή

εποχή⁶⁴. Εξάλλου, από την ίδια ισχυρή παράδοση εμπνέονται και οι χαρακτες των εβραϊκών επιγραφών της Αθήνας και των Φθιωτίδων Θηβών, που χρησιμοποιούν τον σπάνιο για τους εβραίους όρο *κοιμητήριοι*⁶⁵. Αντιθέτως, στην Κρήτη, όπου συνηθέστερη είναι η χρήση των όρων *σημα* και *τύμβος*, ο όρος *κοιμητήριοι* χρησιμοποιείται, εξ όσων γνωρίζω, άπαξ, μόνο προς δήλωση του ταφικού μνημείου, όπως και ο όρος *κοίμησις*, προκειμένου να δηλωθεί ο θάνατος⁶⁶. Ένα άλλο στοιχείο ενισχυτικό της ανωτέρω άποψης είναι η σπανιότητα των ακριβώς χρονολογημένων μνημείων αυτής της περιόδου, των αποκαλούμενων «σκοτεινών χρόνων», γεγονός που δεν επιτρέπει την μελέτη της εξέλιξης της ταφικής ορολογίας⁶⁷. Πάντως, η χρήση του όρου *έκοιμήθη* ή *κεκοιμημένος* αντί για *κοιμητήριοι* απαντά συχνά σε μεσοβυζαντινές επιτύμβιες επιγραφές από την Ανατολική Θράκη, το Μουσείο της Αντιόχειας, την Συρία αλλά και την Κιλικία, την Βουλγαρία και την Ιταλία (Lecce, Bari) κ.λπ.⁶⁸

N. Βέη, βλ. N. A. Bees, *Corpus der Griechisch-christlichen Inschriften von Hellas*, Lieferung 1, *Isthmos-Korinthos*, στο *Christlich-Archäologische Gesellschaft zu Athen*, herausgegeben von H. Lietzmann – N. A. Bees – G. Sotiriou, Αθήνα 1941, 68-72 αριθ. 33. Για την χρήση του όρου στις επιγραφές της Κορίνθου, βλ. M. B. Walbank, «Where have all the Names gone? Christian Community in Corinth in the Late Roman and Early Byzantine Eras», St. J. Friesen – D. N. Schwalter – J. C. Walters (επιμ.), *Corinth in Context. Comparative Studies on Religion and Society*, Leiden – Βοστώνη 2010, 261, 264, 267.

⁶¹ Για την χρήση του όρου *κοιμητήριοι* στην Κόρινθο, βλ. Ντάντης, *Απειλητικά Έκφρασεις*, ό.π. (υποσημ. 60), 33-34. Βλ. και Walbank, «Where have all the Names gone?», ό.π. (υποσημ. 60), 261, 267. Για το Άργος ο όρος *μνήμα* χρησιμοποιείται στην επιτύμβια παλαιοχριστιανική επιγραφή των Θεοτέκνας, Αγάθης και Θεοδότης, βλ. σχετικά Οικονομου-Laniado, *Argos Paléochrétienne*, ό.π. (υποσημ. 11), 55 αριθ. 17. Ο όρος *μνήμα* ή *μνημείον* και *μνημόριον* χρησιμοποιείται στις επιγραφές των Φθιωτίδων Θηβών, βλ. Γ. Σωτηρίου, *Αί Χριστιανικά Θήβαι της Θεσσαλίας* (ανατύπωση), Αθήνα 1993, 150-158 αριθ. 1-26.

⁶² Λ. Γουναροπούλου – Μ. Β. Χατζόπουλος, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας, τεύχος Α΄. Επιγραφές Βέροιας (μεταξύ του Βερούμιου ὄρους καὶ τοῦ Ἄξιου ποταμοῦ)* (με την συνεργασία Π. Νιγδέλη – Γ. Σουρή και την επιμέλεια Ε. Καλογορίδου – Π. Πασχίδη), Αθήνα 1998, 370-371 αριθ. 429, 430, 431, 378 αριθ. 443, 379-381 αριθ. 445. Παράλληλα, στις επιγραφές της Βέροιας απαντά ο όρος *μνημόριον*, *μεμόριον*, *μνημείον*, *τάφος*, *στιλίδα* κ.λπ.

⁶³ Εμμανουηλίδης, *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*, ό.π. (υποσημ. 59), 258-259.

⁶⁴ Εμμανουηλίδης, *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*, ό.π. (υποσημ. 59), 257-258 σημ. 2, 3.

⁶⁵ D. Noy – A. Panayotov – H. Bloedhorn, *Inscriptiones Judaicae Orientis, I, Eastern Europe*, M. Hengel – P. Schäfer (επιμ.), *Texts and Studies in Ancient Judaism*, 101, Tübingen 2004, 136 αριθ. 21, 150 αριθ. 30.

⁶⁶ Η λ. *κοιμητήριοι* απαντά σπανιότατα, μία μόνο φορά, καθώς τον γνωρίζουμε, στις πρωτοβυζαντινές επιγραφές της Κρήτης, με μόνη εξαίρεση την χρήση του όρου *κοίμησις* σε επιγραφή από το Καστέλλι Κισσάμου, βλ. σχετικά Α. C. Bandy (Μπέντης), *Χριστιανικά επιγραφαί τῆς Ἑλλάδος, I, Μέρος Α΄, Δ-Θ΄ αι. μ.Χ. The Greek Christian Inscriptions of Crete*, Αθήνα 1970, 16, 36-37 αριθ. 4, 129-130 αριθ. 101.

⁶⁷ Με εξαίρεση τα ακριβώς χρονολογημένα επιγραφικά μνημεία των μεταβατικών αιώνων, δεν διαθέτουμε παρά ευρύτατα όρια χρονολόγησης, όπως λ.χ. 6ος-8ος αιώνας ή 7ος-9ος κ.λπ. Αρκετές δε από τις χαρακτηριζόμενες ως πρωτοβυζαντινές επιγραφές πρέπει να επανεξεταστούν και να ενταχθούν πιθανότατα σε οψιότερη περίοδο. Βλ. Α. Λαμπροπούλου, «Επιτύμβια επιγραφή από την πόλη του Άργους», *36ο Συμπόσιο ΧΑΕ* (Αθήνα 2016), *Περίληψεις*, Αθήνα 2016, 72. Παράδειγμα ενδεικτικό αποτελεί η επιγραφή από την Παλιόχωρα της Αίγινας, που αναθεωρήθηκε πρόσφατα αντί του 14ου αιώνα (1376-1380) στον 9ο αιώνα, βλ. Kalopissi-Verti, «Reconsidering a Byzantine inscription from Aegina», ό.π. (υποσημ. 14), 253-278 εικ. 1, 2.

⁶⁸ C. Asdracha, «Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIe-XVe siècles, Supplément). Présentation et commentaire historique», *AD* 47 (1992), Α΄ Μελέτες (Αθήνα 1997), 319-321 αριθ. 105, 321-322 αριθ. 106. C. Mango, «Deux

Το αποστολικό όνομα *Πέτρος*, προερχόμενο από την ελληνική λέξη *πέτρα*, απαντά επίσης συχνά σε χριστιανικές επιτύμβιες επιγραφές της Πελοποννήσου⁶⁹, της Αίγινας⁷⁰, των Κυκλάδων⁷¹, της Κρήτης⁷², της Θεσσαλονίκης⁷³, της Ανατολικής Θράκης⁷⁴, ενώ είναι πολύ διαδεδομένο στην Αραβία και στην Παλαιστίνη⁷⁵. Αναγράφεται, επίσης, και σε σφραγίδες εκκλησιαστικών αξιωματούχων της Πελοποννήσου, όπως του επισκόπου Ωλένης Ηλείας του 10ου αιώνα⁷⁶.

Η επισκοπική έδρα του *Κεφαλο(υ)δίου* ταυτίζεται με την επισκοπή της σημερινής πόλης Cefalù στην βόρεια Σικελία, μεταξύ Ιμέρας και Αλαίσας, και κοντά

στο Παλέρμιο⁷⁷. Η πόλη μαρτυρείται στον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους⁷⁸ τον 6ο αιώνα, ενώ αργότερα, μετά την ίδρυση του Θέματος Σικελίας την τελευταία δεκαετία του 7ου αιώνα (μεταξύ του 687 και του 695)⁷⁹, το Κεφαλούδιον αποκτά τοποτηρητή. Τοποτηρητής Κεφαλουδίου με το όνομα Μαριανός ή Δαμιανός αναγράφεται σε σφραγίδα του τέλους του 8ου ή των αρχών του 9ου αιώνα⁸⁰. Ως έδρα επισκοπής υπό την μητρόπολη Συρακουσών απαντά για πρώτη φορά στα εκκλησιαστικά *Τακτικά* στην Notitia 3 (ό Κεφαλουδίου) γύρω στα μέσα του 8ου αιώνα, δηλαδή μετά την απόσπαση από την δικαιοδοσία του πάπα και

inscriptions byzantines de Gabala en Syrie», *TM* 9 (1985), 463-465 αριθ. I, II (των ετών 1059 και 1043). G. Dagron – D. Feissel, «Inscriptions inédites du Musée d'Antioche», *TM* 9 (1985), 458 αριθ. 1, 460-461 αριθ. 5, 6. Guillou, *Recueil*, ό.π. (υποσημ. 17).

⁶⁹ Το όνομα απαντά συχνά στις επιτύμβιες επιγραφές της πρωτοβυζαντινής και μεσοβυζαντινής περιόδου στον πελοποννησιακό χώρο. Στο Άργος απαντά στην πρωτοβυζαντινή επιτύμβια επιγραφή του Κοσμά, βλ. σχετικά Οικονομου-Laniado, *Argos Paléochrétienne*, ό.π. (υποσημ. 11), 54 αριθ. 14. Ακόμη, απαντά σε επιγραφές από την Κόρινθο, βλ. J. K. Kent, *The Inscriptions, 1926-1950*, Corinth VIII. 3, Princeton, New Jersey 1966, 188 αριθ. 595. B. D. Meritt, *Greek Inscriptions 1896-1927*, Corinth VIII. 1, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης 1931, 164-165 αριθ. 321, 100-101 αριθ. 153. Βλ. και Bees, *Corpus*, ό.π. (υποσημ. 60), 27-28 αριθ. 12. Walbank, «Where have all the Names gone?», ό.π. (υποσημ. 60), 311-312 σημ. 210, 211, 212, 316 σημ. 268.

⁷⁰ Kalopissi-Verti, «Reconsidering a Byzantine inscription from Aegina», ό.π. (υποσημ. 14), 254, 277-278 εικ. 1, 2.

⁷¹ G. Kiourtzian, *Recueil des Inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades. De la fin du IIIe au VIIe siècle après J.C.*, Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, (Monographies 12), Παρίσι 2000, 52 αριθ. 8, 188 αριθ. 126, 195 αριθ. 132.

⁷² Bandy, *Greek Christian Inscriptions of Crete*, ό.π. (υποσημ. 66), 118 αριθ. 89.

⁷³ Τσιγαρίδα – Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος*, ό.π. (υποσημ. 58), 43 αριθ. 10, 97-99 αριθ. 70.

⁷⁴ C. Asdracha, «Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros IIIe-VIIe siècles. Présentations et commentaire historique», *AD* 49-50 (1994-1995), Μελέτες (Αθήνα 1998), 292-293 αριθ. 120, 312-313 αριθ. 137, 315 αριθ. 140

⁷⁵ Y. E. Meimaris – K. I. Kritikakou-Nikolaropoulou, *Inscriptions from Palaestina Tertia*, I a, *The Greek Inscriptions from Ghor Es-Safi (Byzantine Zoora)*, Μελετήματα 41 (Research Centre for Greek and Roman Antiquity/NHRF), Αθήνα 2005, 137 αριθ. 40.

⁷⁶ V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, V,

L'Église, μέρος 1, *L'Église de Constantinople*, A. *La Hiérarchie* (Publications de l'Institut Français d'Études Byzantines), Παρίσι 1963, 491-492 αριθ. 655.

⁷⁷ M. H. Laurent, «Cefalù», *DHGE* 12 (1953), 46-47.

⁷⁸ E. Honigmann, *Le Synekdèmos d'Hièroklès et l'Opusculè géographique de Georges de Chypre. Texte, introduction, commentaire et cartes* (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Forma Imperii Byzantini I), Βρυξέλλες 1939, 582 (*Κεφαλούδιον*).

⁷⁹ Για την ίδρυση του Θέματος της Σικελίας και την σημασία του για την Κωνσταντινούπολη, βλ. M. Nicheanian – V. Prigent, «Les stratèges de Sicile. De la naissance du thème au règne de Léon V», *REB* 61 (2003), 98. Βλ. επίσης V. Prigent, «La Sicile byzantine, entre papes et empereurs (6ème-8ème siècle)», D. Engels – L. Geis – M. Kleu (εκδ.), *Zwischen Ideal und Wirklichkeit: Herrschaft auf Sizilien von der Antike bis zum Spätmittelalter*, Στουτγάρδη 2010, 201-230. Σε περίοδο πριν από το 698, έτος της οριστικής απώλειας της Καρχηδόνας, τοποθετείται η ίδρυση του Θέματος της Σικελίας, βλ. M. Λεοντίνη, «Οι δυσκολίες διατήρησης της Δύσης: 602-756», *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση (5ος-11ος αι.)*. Έρευνες πάνω στις χειροσάιες και ναυτικές επιχειρήσεις: σύνθεση και αποστολή των βυζαντινών στρατευμάτων στη Δύση, Πρόγραμμα: Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας, συγγραφείς: Β. Βλυσίδου, Στ. Λαμπάκης, Μ. Λεοντίνη, Τ. Λουγγής, Ερευνητική Βιβλιοθήκη 5 (IBE/EIE), Αθήνα 2008, 256-261.

⁸⁰ V. Laurent, *Les sceaux byzantins du Médailleur Vatican*, Città del Vaticano 1962, 121-122, αριθ. 115. Ο Laurent χρονολόγησε την σφραγίδα στον 9ο αιώνα, ενώ σύμφωνα με την εκτίμηση του καθηγητή Χ. Σταυράκου η σφραγίδα θα μπορούσε να χρονολογηθεί και στα τέλη του 8ου και να αναφέρεται στον τοποτηρητή Κεφαλουδίου με το όνομα *Μαρίνος ή Δαμιανός*. Για τους τοποτηρητές της Σικελίας και της Καλαβρίας, βλ. V. Prigent, «Topotèrètes de Sicile et de Calabre aux VIIIe-IXe siècles», *Studies in Byzantine Sigillography* 9 (2006), 145-158. Ο Prigent χρονολογεί την σφραγίδα αριθ. 115 (Laurent, *Les sceaux byzantins du Médailleur Vatican*, ό.π., 121-122 αριθ. 115), που θεωρεί ανώνυμη, στον 9ο αιώνα, βλ. Prigent, «Topotèrètes de Sicile», ό.π., 149 σημ. 22.

την οριστική υπαγωγή των περιοχών του Ανατολικού Ιλλυρικού στο πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως⁸¹. Ειδικά σε ό,τι αφορά στον χρόνο σύνθεσης της Notitia 3, αναφορικά με τις ιταλικές επισκοπές της Σικελίας και της Καλαβρίας, εκτιμάται βάσιμα από τον V. Prigent ότι χρονολογείται στα μέσα του 8ου αιώνα, γύρω στο 750⁸². Είναι δε πολύ πιθανό ότι η απουσία από την Notitia 3 της γειτονικής προς το Κεφαλούδιον πόλης Αλαΐσας, που αναφερόταν στην Σύνοδο του 649 ως επισκοπική έδρα, και η αντικατάστασή της από την επισκοπή Κεφαλουδίου στα μέσα του 8ου αιώνα είναι αποτέλεσμα της εφαρμογής της πολιτικής των Ισαύρων στην Σικελία, που υπαγορεύει για στρατηγικούς λόγους την λειτουργία οχυρών πόλεων-επισκοπών, ανάλογες των οποίων λειτουργούσαν στην Θράκη και στην Μικρά Ασία⁸³. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο επίσκοπος, τόσο στην επιγραφή του κάστρου της Λάρισας όσο και στην Notitia 2 και 3, απαντά ως *ο τοῦ Κεφαλουδίου*. Ο άλλος γνωστός επίσκοπος Κεφαλο(υ)δίου, ο Νικήτας, συμμετείχε το 869/870 στην Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως, που καταδίκασε τον

πατριάρχη Φώτιο⁸⁴, ενώ επίσκοπος με το όνομα Πέτρος (Perpers, Perpers Tur) απαντά πολύ αργότερα, στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα (1269-1274)⁸⁵. Στην πόλη της Cefalù στην βόρεια Σικελία σώζεται ο περίφημος καθεδρικός ναός με τα βυζαντινής έμπνευσης ψηφιδωτά⁸⁶, ενώ έχουν αποκαλυφθεί και σημαντικές αρχαιότητες πρωτοβυζαντινών και μεσοβυζαντινών χρόνων. Επίσης, η αρχαιολογική έρευνα στον ναό αποκάλυψε ψηφιδωτό δάπεδο, οικοδομικά λείψανα και κεραμική, που επιτρέπουν την διατύπωση της άποψης ότι σε χώρο που ενσωματωνόταν στον βυζαντινό ναό, προϋπήρχε επισκοπική εκκλησία, σε λειτουργία κατά τους μεταβατικούς χρόνους⁸⁷. Ιστορικό ορόσημο για την πόλη, όπως και για ολόκληρη την Σικελία, αποτέλεσε η πτώση των Συρακουσών το 878 και στην συνέχεια του Ταυρομενίου (Ταορμίνα) το 902, οπότε το νησί περιήλθε πλέον στην εξουσία των Αράβων και έγινε έδρα εμιράτου⁸⁸. Το μουσουλμανικό στοιχείο παρέμεινε πολυάριθμο στην δυτική Σικελία, ενώ σημαντικό τμήμα του ελληνικού πληθυσμού εξακολούθησε να ζει στα ανατολικά του νησιού⁸⁹. Τέλος, παρά την

⁸¹ J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes* (Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin I), Παρίσι 1981, Not. 2. 233, Not. 3. 625, Not. 7. 283. Not. 10. 196, Not. 13. 207, Not. 13. 677. Σχετικά με την χρονολόγηση της Notitia, βλ. Ε. Κουντούρα Γαλάκη, «Η "Εικονοκλαστική" Notitia 3 και το λατινικό πρότυπό της», *Σύμμεικτα* 10 (1996), 45-73. Σχετικά με την χρονολόγηση του Τακτικού 3, βλ. και V. Prigent, «Notes sur l'évolution de l'administration byzantine en Adriatique (VIIIe-IXe siècle)», *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge* 120. 2 (2008), 393-417, κυρίως 401 σημ. 70, 402. V. Prigent, «L'évolution du réseau épiscopal sicilien (VIIIe-Xe siècle)» *Les dynamiques de l'Islamisation en Méditerranée centrale et en Sicile: Nouvelles propositions et découvertes récentes*, édité par A. Nef, F. Ardizzone, avec la collaboration de L. Arcifa, A. Bagnera, E. Pezzini, Ρώμη – Μπάρι 2014, 89-102, κυρίως 92-94, 102. Για το Τακτικό 3, βλ. ακόμη L. Brubaker – J. Haldon, «Records, Official and Unofficial Documents, Works of Reference», L. Brubaker – J. Haldon (επιμ.), *Byzantium in the Iconoclast Era (ca 680-850): The Sources. An annotated survey, With a section on the Architecture of Iconoclasm: the Buildings*, by R. Ousterhout (General Editors A. Bryer, J. Haldon), Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 7, Aldershot 2001, 299.

⁸² Prigent, «L'évolution du réseau épiscopal sicilien (VIIIe-Xe siècle)», ό.π. (υποσημ. 81), 92-94, 95, 102.

⁸³ Prigent, «L'évolution du réseau épiscopal sicilien (VIIIe-Xe siècle)», ό.π. (υποσημ. 81), 96. Η επόμενη αναφορά της επισκοπής

Κεφαλουδίου γίνεται στην Notitia 7 (Κεφαλουδίου), στην οποία απαντά και πάλι η επισκοπή Αλέσης, βλ. Darrouzès, *Notitiae*, Not. 7. 283, 284, ό.π. (υποσημ. 81). Για την Notitia 7 και την χρονολόγησή της γύρω στο 900, βλ. Prigent, «L'évolution du réseau épiscopal sicilien (VIIIe-Xe siècle)», ό.π. (υποσημ. 81), 96-97, 102. ⁸⁴ V. Laurent, «Cefalù», ό.π. (υποσημ. 77), 46-47. Βλ. J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Παρίσι – Λιψία 1901-1927 (αναστ. ανατ. 1960-1961), XVI, 1 κ.ε.

⁸⁵ Γερολύμου, «Δύο νέες επιγραφές από το Άργος», ό.π. (υποσημ. 3), 53 σημ. 14. Βλ. Pius Bonifacius Gams, *Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae quotquot innotuerunt a Beato Petro Apostolo*, GSE, Akademische Druck - u. Verlagsanstalt, Graz 1957, 945.

⁸⁶ Για τον καθεδρικό ναό της Cefalù και τα βυζαντινής έμπνευσης ψηφιδωτά, βλ. A. Tullio, «Saggio sulla topografia e sulle antichità di Cefalù», *Kokalos* 20 (1974), 119 κ.ε. A. Tullio, «Noterella topografica sull'antica Kephalaoidion», *Magna Graecia* 16 (1981), τχ. 11-12, 5-9. A. Cilento, *I Mosaici Bizantini nella Sicilia Normanna, Palermo, Montreale, Cefalù*, Ούντινε 2012, 121-141.

⁸⁷ Tullio, «Noterella», ό.π. (υποσημ. 86), 6-7. Tullio, «Saggio», ό.π. (υποσημ. 86), 122-135. Γερολύμου, «Δύο νέες επιγραφές από το Άργος», ό.π. (υποσημ. 3), 53.

⁸⁸ Β. Βλυσίδου, «Η υποχώρηση από τη Σικελία και η κυριαρχία της Ν. Ιταλίας: 756-827», *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση (5ος-11ος αι.)*, ό.π. (υποσημ. 79), 311, 348-349.

⁸⁹ Για την σημασία της Σικελίας κατά την εποχή αυτή, βλ. A. Guillou, «La Sicile byzantine: état des recherches», *Byzantinische Forschungen* (1977), 95-145. J.-M. Martin, «Hellénisme et présence

μουσουλμανική κατάληψη, η Σικελία εξακολούθησε να έχει συνεχή επικοινωνία με την Κωνσταντινούπολη και η Εκκλησία παρέμεινε ζωντανή αναδεικνύοντας πολλούς αγίους άνδρες⁹⁰.

Διερεύνηση των συνθηκών της παρουσίας του επισκόπου Πέτρου στο Άργος

Ο αναγραφόμενος στην επιγραφή επίσκοπος Κεφαλουδίου Πέτρος, παρά την επισταμένη σχετική έρευνα, παραμένει αμύρτυρος σε άλλες πηγές. Η διερεύνηση των ιστορικών συνθηκών, κάτω από τις οποίες ο επίσκοπος της σικελικής πόλης βρέθηκε στο Άργος, παραμένει έργο εξαιρετικά δυσχερές, όσο η χρονολόγηση της επιγραφής δεν μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς και δεν υπάρχουν ενδείξεις ταύτισης του προσώπου αυτού με κάποιον καταγεγραμμένο σύγχρονό του. Θεωρητικά, η παρουσία του Πέτρου στην πόλη μπορεί να συνδέεται με κάποιο ταξίδι ή αποστολή στο πλαίσιο των εκκλησιαστικών καθηκόντων του, ή ακόμη με κάποια απειλή, όπως η προϊούσα αραβική επιθετικότητα στην Σικελία του 9ου αιώνα, ή, τέλος, με κάποιο εντελώς τυχαίο, άγνωστο σε εμάς συμβάν, που προκάλεσε τον θάνατό του και την ταφή του στο Άργος⁹¹. Ωστόσο, η επιτάφια επιγραφή, χαραγμένη στην

στενή πλάγια πλευρά ρωμαϊκής στήλης, πλάτους μόλις 0,13 μ., με την αδρή χάραξη και το λιτό, λακωνικό περιεχόμενο, που προσιδιάζει μάλλον σε κοινό θνητό παρά σε ανώτερο εκκλησιαστικό αξιωματούχο, έχουμε την αίσθηση ότι παραπέμπει περισσότερο σε περίοδο κρίσης και σύγχυσης, όπως εκείνης των χρόνων που ακολούθησαν μετά την δεύτερη φάση της εικονομαχικής έριδας και την αποκατάσταση των εικόνων. Επίσης, η εντύπωση αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι ο χαράκτης χρησιμοποίησε την πλάγια αντί της οπίσθιας κενής πλευράς, που είναι αδρά επεξεργασμένη με βελόνι (Εικ. 6). Τα παραπάνω στοιχεία μάς επιτρέπουν να διατυπώσουμε ορισμένες σκέψεις αναφορικά με τις συνθήκες της παρουσίας του επισκόπου στο Άργος. Αν η χρονολόγηση της επιγραφής, λίγα χρόνια μετά τα μέσα του 9ου αιώνα, είναι, όπως πιστεύουμε, ορθή, πρόκειται ακριβώς για εποχή μεταβατική και έντονα συγκρουσιακή, κατά την οποία η Εικονομαχία είχε μεν ηττηθεί αλλά οι υφιστάμενοι εικονομάχοι κληρικοί ήταν ακόμη πολλοί. Η δεύτερη φάση της εικονομαχικής έριδας (815-843), καθώς και αυτή που ακολούθησε την ανάδειξη του Μεθοδίου⁹² στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως (843-847), απέβη ιδιαίτερα δύσκολη και ταραχώδης για τα διαδραματιζόμενα στην Σικελία, μια περιοχή με έντονη εμπλοκή στην διαμάχη⁹³. Εμπλοκή στην

byzantine en Italie méridionale (VIIe-XIIIe siècle)», N. Οικονομίδης (επιμ.), *Ο Ιταλιώτης Ελληνισμός από τον Ζ' στον ΙΒ' αιώνα (Μνήμη Νίκου Παναγιωτάκη)*, Διεθνή Συμπόσια 8, (ΕΙΕ/ΙΒΕ), Αθήνα 2001, 186.

⁹⁰ Για τους αγίους της Ιταλίας, βλ. E. Follieri, «I santi dell'Italia Greca», *Histoire et Culture dans l'Italie byzantine. Acquis et nouvelles recherches (sous la direction de A. Jacob, J.-M. Martin et Gh. Noyé)*, École Française de Rome 2006, 96-126.

⁹¹ Υπενθυμίζεται ότι εξαιτίας των αραβικών επιδρομών στην Σικελία προκλήθηκε φυγή πολλών μοναχών προς την Ανατολή, όπως προκύπτει από το περιεχόμενο πολλών αγιολογικών κειμένων της εποχής, όπως των Βίων του οσίου Ηλία του Νέου, του οσίου Ηλία του Σηλαιώτη, του αγίου Αθανασίου, μετέπειτα επισκόπου Μεθώνης, κ.ά. Βλ. και V. G. Rizzone, «Addenda et Corrigenda a "Opus Christi edificabit". Stati e funzioni dei cristiani di Sicilia attraverso l'apporto dell' epigrafia (secoli IV-VI)», *Synaxis XXXIV/1* (2016), 70. Ήδη, σε πρωιμότερη περίοδο, τον 5ο/6ο αιώνα μαρτυρείται από επιγραφή της Κορίνθου ο θάνατος του επισκόπου του σικελικού Ταυρομενίου (Taormina) Σεκουνδίνου, ο οποίος βρέθηκε στην Πελοπόννησο με αφορμή κάποια αποστολή. Βλ. Δ. Ι. Πάλλας – Στ. Π.

Ντάντης, «Επιγραφές από την Κόρινθο», *AE 1977*, 62-63 αριθ. 1.

⁹² Σχετικά με τον Βίο και το έργο του πατριάρχη Μεθοδίου Α' Κωνσταντινουπόλεως, βλ. την διδακτορική διατριβή του Ι. Αντ. Παναγιωτόπουλου, *Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Μεθόδιος Α' Ὁ Ὁμολογητής (843-847) καὶ τὸ ἔργο του*, Αθήνα 2003. Βλ. επίσης Brubaker – Haldon, «Theological and Polemical Writings: Letters, Treatises, Homelitic Literature, Hymnography», *Byzantium in the Iconoclast Era (ca 680-850): The Sources*, ὁ.π. (υποσημ. 81), 258.

⁹³ Βλ. την αδημοσίευτη μελέτη που έχει αναρτηθεί στο διαδίκτυο (academia.edu) και ανακοινώθηκε από τον V. G. Rizzone στο 9ο Συνέδριο της Ιταλικής Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών στην Ραβέννα, 22-25 Σεπτεμβρίου 2015 [IX Congresso dell'Associazione Italiana Studi Bizantini (Ravenna 22-25 settembre 2015, CISAM, Spoleto)], V. G. Rizzone, «I vescovi di Siracusa tra VIII e IX secolo e la diffusione dell'Iconoclasmo in Sicilia: fonti documentarie e archeologiche», 13-17. Βλ. επίσης V. G. Rizzone, «L'apporto dell'epigrafia, della sfragistica e dell'archeologia alla cronotassi dei vescovi di Siracusa», *Vescovi, Sicilia, Mediterraneo nella tarda antichità (Palermo, 29-30 ottobre 2010)*, Caltanissetta 2012, 303-333. Πολλά είναι τα αγιολογικά κείμενα με εικονομαχικό

εικονομαχική έριδα εκδηλώνεται και στην νότια Ελλάδα, ειδικά στην πελοποννησιακή χερσόνησο, με την συμμετοχή του επισκόπου Μονεμβασίας Ιωάννη στην αποστολή προς τον πάπα Ρώμης Πασχάλη Α΄, υπό τον Μεθόδιο⁹⁴. Κύριος σκοπός αυτής της αποστολής, λεπτομέρειες της οποίας αντλούμε από επιστολές του Θεοδώρου Στουδίτη (818), ήταν η αποτροπή του προσεταιρισμού στην Εικονομαχία του πάπα Πασχάλη Α΄ από την επίσημη αυτοκρατορική αντιπροσωπία που είχε στείλει στην Ρώμη ο αυτοκράτορας Λέων Ε΄⁹⁵. Ένδειξη για την παρουσία εικονόφιλου στοιχείου στην λακωνική χερσόνησο αποτελούν, επίσης, οι περιπτώσεις του επισκόπου Λακεδαιμόνος Θεοκλήτου και του ομολογητού Θεοφάνους, επισκόπου Μονεμβασίας, οι οποίοι φέρονται να αναμειγνύονται έμμεσα ή άμεσα υπέρ των εικονόφιλων κατά την δεύτερη φάση της εικονομαχικής έριδας⁹⁶. Τέλος, τις εικονομαχικές αντιλήψεις των χορηγών της τοιχογράφησης του Αγίου Προκοπίου, κοντά στην Επισκοπή στο Σταυρί της Μέσα Μάνης, φαίνεται να απηχεί ο ανεικονικός διάκοσμός

ή εικονολατρικό περιεχόμενο, όπως ο Βίος του αγίου Λέοντος Κατάνιας, ο Βίος του αγίου Παγκρατίου, το εγκώμιο του αγίου Μαρκιανού κ.λπ., κείμενα που δηλώνουν τον βαθμό εμπλοκής της Σικελίας στην εικονομαχική έριδα. Τέλος, αναφέρεται σπηλαιώδης ναός με ανεικονικό διάκοσμο, όπως ο αντίστοιχος του Αγίου Πέτρου στο Μπουσκέμι (Buscemi) Συρακουσών.

⁹⁴ Για την περίοδο της εικονομαχικής έριδας στην Πελοπόννησο και την αποστολή του επισκόπου Μονεμβασίας Ιωάννη μαζί με τον Μεθόδιο στην Ρώμη, βλ. και Β. Κόντη, «Μαρτυρίες για την εικονομαχική έριδα στην Πελοπόννησο. Προβλήματα και προσεγγίσεις», *Σύμμεικτα* 13 (1999), 82-85. Για την επιτυχία της αποστολής, που άρχισε πιθανότατα το 817, βλ. διεξοδικά Παναγιωτόπουλος, *Ό Οίκουμενικός Πατριάρχης Μεθόδιος Α΄*, ό.π. (υποσημ. 92), 158-182.

⁹⁵ Για τις επιστολές του Θεοδώρου Στουδίτη, βλ. *Theodori Studitae Epistulae*, εκδ. G. Fatouros (CFHB 31/1), I, Βερολίνο 1992, 317-318 αριθ. 274: *Ιωάννη τῷ θεοφιλεστάτῳ ἐπισκόπῳ Μονεμβασίας καὶ Μεθοδίῳ τῷ εὐλεβεστάτῳ ἡγουμένῳ. Theodori Studitae Epistulae*, εκδ. G. Fatouros (CFHB 31/2), II, Βερολίνο 1992, 405-406 αριθ. 274. Ως εικονομαχικές μπορούν να θεωρηθούν οι πεποιθήσεις του επισκόπου Μονεμβασίας Μαρίνου, η σφραγίδα του οποίου χρονολογείται στον 8ο αιώνα, βλ. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, 2, *South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor* (Dumbarton Oaks Catalogues), Ονάσινγκτον 1994, 87-88 αριθ. 31. 1.

⁹⁶ Σχετικά με τον άγιο Θεοφάνη τον Ομολογητή, επίσκοπο Μονεμβασίας, την αναφορά του στο Συνοδικό της Μονεμβασίας

του, που χρονολογείται στην τελευταία περίοδο της Εικονομαχίας και παρουσιάζει αναλογίες με ανεικονικά μνημεία της Νάξου, όπως του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στ' Αθησαρού (πρώτο μισό του 9ου αιώνα).⁹⁷

Η μελέτη και αναθεώρηση της χρονολόγησης δημοσιευμένων σφραγίδων και η δημοσίευση νέων συνέβαλε πολύ στην συμπλήρωση των πολλών κενών που διαπιστώνονται στους επισκοπικούς καταλόγους αυτής της εποχής, ενώ συνέβαλε παράλληλα και στις γνώσεις μας σχετικά με τις πεποιθήσεις των ατόμων που διετέλεσαν μητροπολίτες Συρακουσών και επίσκοποι στις κατά τόπους επισκοπές Σικελίας. Έτσι, γνωρίζουμε ότι πρόκατοχος του εικονομάχου Θεοδώρου Γ΄ Κριθινού (837-840) στην μητροπολιτική έδρα Συρακουσών ήταν ο επίσης εικονομάχος Θεόδωρος Β΄, ο οποίος μαρτυρείται ως μητροπολίτης το 836, έτος θανάτου του⁹⁸. Ανάλογες εικονομαχικές σφραγίδες κατέχουν πολλά μέλη της Εκκλησίας των Συρακουσών, όπως ο ηγούμενος Μάμαλος, ο δομέστιχος Λέων, πολλοί κρατικοί υπάλληλοι αλλά και ανώτατοι εκκλησιαστικοί άνδρες, όπως ο Θεόδωρος επίσκοπος Κατάνιας, οι Κωνσταντίνος και Αντώνιος μητροπολίτες Κατάνιας, ο επίσκοπος Ταυρομενίου Λέων και ο επίσκοπος Θέρμης Σέργιος⁹⁹.

και την ιστορικότητα της προσωπικότητάς του, βλ. Χ. Κωνσταντινίδη – Α. Λαμπροπούλου, «Ο Άγιος Θεοφάνης: μία παλαιά λατρεία με νέο περιεχόμενο», *Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Ένατον Διεθνές Συνέδριον Πελοποννησιακών Σπουδών (Ναύπλιον 30 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 2015)* (Πρακτικά υπό έκδοση).

⁹⁷ Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινές Τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αριθ. 41), Αθήνα 1995, 213-222. Ασλανίδης, *Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο*, ό.π. (υποσημ. 45), 365 σημ. 1126. Για τον ανεικονικό διάκοσμο του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στ' Αθησαρού Νάξου, σε σχέση με τον ναό του Αγίου Προκοπίου της Μέσα Μάνης, βλ. Μ. Αχειμάστου Ποταμιάνου, «Νέος ανεικονικός διάκοσμος εκκλησίας στη Νάξο. Οι τοιχογραφίες του Άγιου Ιωάννη του Θεολόγου στ' Αθησαρού», *ΔΧΑΕ ΙΒ΄* (1984), 374. Για τον ναό της Νάξου και τον ανεικονικό του διάκοσμο, που χρονολογείται στην εποχή του Θεοφίλου (829-842), βλ. επίσης Ασλανίδης, *Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο*, ό.π. (υποσημ. 45), 163-165.

⁹⁸ Rizzone, «I vescovi», ό.π. (υποσημ. 93), 4, αριθ. 26, 10-11. Laurent, *Le Corpus*, ό.π. (υποσημ. 76), 695-696 αριθ. 886. Η σφραγίδα αναφέρεται στον Θεόδωρο αρχιεπίσκοπο Σικελίας, δηλαδή τον μητροπολίτη Συρακουσών.

⁹⁹ Rizzone, «I vescovi», ό.π. (υποσημ. 93), 11-12, σημ. 41-49. Laurent, *Le Corpus*, ό.π. (υποσημ. 76), 698-699 αριθ. 890, 701-702,

Είναι γνωστό ότι μετά την αποκατάσταση των ει-
κόνων, από τους εικονομάχους κληρικούς όλων των
βαθμίδων άλλοι επέστρεψαν στην ορθοδοξία, ενώ άλ-
λοι αρνήθηκαν να εγκαταλείψουν τις εικονομαχικές
τους δοξασίες. Οι τελευταίοι καθαιρέθηκαν και απο-
μακρύνθηκαν από τις θέσεις τους, όπως ο Θεσσαλονί-
κης Λέων και ο Συρακουσών Θεόδωρος Κριθινός (837-
840), ο οποίος αντικαταστάθηκε από τον Γρηγόριο
Ασβεστά, ενώ ταυτόχρονα αποκόπηκαν οριστικά από
το εκκλησιαστικό σώμα. Κατά συνέπεια, τέθηκε θέμα
μόνο για τα μέλη εκείνα του εικονομαχικού κλήρου
που επέλεξαν να επιστρέψουν στην Ορθοδοξία. Όσοι
κληρικοί είχαν χειροτονηθεί από ορθόδοξους επισκό-
πους και είχαν προσχωρήσει στην εικονομαχία, γινό-
ταν αποδεκτό να επιστρέψουν στην Ορθοδοξία, μετά
την επιβολή επιτιμίων και με την προϋπόθεση ότι δεν
θα επανέρχονταν στις τάξεις του κλήρου¹⁰⁰. Κατά τον
Μεθόδιο, κάθε περίπτωση επιστροφής όσων ιερέων εί-
χαν αποστατήσει από τους κόλπους της Εκκλησίας θα
αποτελούσε οπισθοδρόμηση και πλήγμα κατά της ενό-
τητας των ορθοδόξων¹⁰¹. Με βάση την αρχή αυτή, που
φαίνεται να εφαρμόστηκε σε μεγάλη έκταση, ο Με-
θόδιος καθαίρεσε την πλειονότητα των εικονομάχων
κληρικών, με σκοπό να προστατεύσει την ενότητα των
ορθοδόξων και να αποκαταστήσει το κύρος του πα-
τριαρχικού θρόνου¹⁰². Αυτή η επιδίωξη του πατριάρχη
προκύπτει από τα λεγόμενα του βιογράφου του: *πρὸ
πάντων δὲ οὐκ ἐδίδου ὕπνον τοῖς ὀφθαλμοῖς, οὐδὲ
τοῖς κροτάφοις ἀνάπαισιν, ἕως οὗ τὴν αἴρεσιν ἐκ
παντὸς τοῦ ποιμνίου ὡς λύμην ἀποδιώξῃ, καὶ τὴν ὑγιῆ
καὶ ὀρθόδοξον πίστιν ταῖς πάντων ψυχαῖς ἐνιδρῦσῃ.
Συνεχεῖς οὖν ἐποιεῖτο χειροτονίας, τὰς ἐπισκοπὰς
προκαταρτίσαι βουλόμενος. Καὶ ὁ ξῆλος εἶλκεν, καὶ
χάριν ἤδη τῷ χειροτονίαν ἐρχομένῳ, μόνον εἰ πρὸ*

*τούτου ὀρθόδοξος ἐγνωρίζετο*¹⁰³. Στο πλαίσιο αυτό,
ο εικονομάχος μητροπολίτης Συρακουσών Θεόδωρος
Γ' Κριθινός (837-840)¹⁰⁴ αντικαταστάθηκε από τον ἐν-
θερμο εικονολάτρη Γρηγόριο Ασβεστά (844/845-853,
858-867), συνεργάτη και ομοϊδεάτη του πατριάρχη
Μεθοδίου¹⁰⁵. Είναι γνωστό ότι σύμφωνα με τον ανώνυ-
μο συγγραφέα του Βίου του Μεθοδίου, ο αριθμός των
καθαιρεθέντων κληρικών επί πατριαρχίας του έφτασε
τις 20.000 ή 30.000¹⁰⁶. *Ἀλλὰ δισημιούρους καὶ περαιτέ-
ρω τῆς ὄντως αἰσχύνης ἀξίους ἱερεῖς κωλύσας τε καὶ
καθεύρας δυσσεβῶν ἱεραῶσθαι ἐπαισχυνόμενους ὁμο-
λογεῖν τὴν ἀψευδῆ τοῦ Θεοῦ Λόγου σάρκωσιν*¹⁰⁷. Ο
αριθμός των καθαιρεθέντων εικονομάχων κληρικών,
που αναφέρει ο Βίος του Μεθοδίου, είναι εξαιρετικά

¹⁰³ Βίος Μεθοδίου, PG 100, 1257a-b.

¹⁰⁴ Για τον εικονοκλάστη μητροπολίτη Συρακουσών Θεόδωρο Γ' Κριθινό ή Κρίθινο, βλ. J. Gouillard, «Deux figures mal connues du second Iconoclasme», *Byzantion* 31 (1961), 387-401. Βλ. επίσης Rizzone, «I vescovi», ό.π. (υποσημ. 93), 4 αριθ. 27, 10-11. Προκά-
τοχος του Θεοδώρου Γ' Κριθινού στην έδρα της μητρόπολης
Συρακουσών ήταν ο εικονομάχος μητροπολίτης Θεόδωρος Β',
ο οποίος πέθανε το αργότερο στις αρχές του 836. Διορίστηκε
από τον εικονομάχο πατριάρχη Αντώνιο Α' Κασ(σ)υματά (821-
837), βλ. σχετικά Rizzone, «I vescovi», ό.π., 4 αριθ. 26, 10. Τόσο ο
Θεόδωρος Β' όσο και ο Θεόδωρος Γ' Κριθινός καταδικάστηκαν
και αναθεματίστηκαν στην Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως
το 869 και τα ονόματά τους απαλείφθηκαν από τα Δίπτυχα.

¹⁰⁵ Για τον εικονόφιλο μητροπολίτη Συρακουσών Γρηγόριο
Ασβεστά, βλ. Gouillard, «Deux figures», ό.π. (υποσημ. 104), 400-
401. Παναγιωτόπουλος, *Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Μεθόδιος
Α'*, ό.π. (υποσημ. 92), 316, 323. Για τον Θεόδωρο Γ' Κριθινό (837-
840) και τον Γρηγόριο Ασβεστά (844/845-853, 858-867), αρχιε-
πισκόπους Συρακουσών, βλ. κυρίως Rizzone, «I vescovi», ό.π.
(υποσημ. 93), 4 αριθ. 27-28, 10-11 σημ. 37-39. Για τα εγκλήματα
καθοσιώσεως και τις επιβαλλόμενες ποινές κατά την διάρκεια
της Εικονομαχίας, βλ. Κ. Α. Μπουρδάρα, «Τὸ ἔγκλημα καθο-
σιώσεως τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας», Β. Λεονταρίτου – Κ.
Α. Μπουρδάρα – Ε. Σπ. Παπαγιάννη (συντακτική επιτροπή),
*Ἀντικλήνωρ. Τιμητικός τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου γιὰ τὰ
ὄγδοηκοστὰ γενέθλιά του*, Αθήνα 2013, 1035-1110. Βλ. επίσης
Κ. Α. Μπουρδάρα, *Εἰκονομαχία καὶ Δίκαιο. Νομικὴ θεώρηση
τῶν ἀγολογικῶν κειμένων* (Forschungen zur byzantinischen
Rechtsgeschichte, Athener Reihe 14), Αθήνα – Κομοτηνή 2004.
Βλ. επίσης τον πρόλογο που υπογράφει η Marie-France Auzéry
στον συλλογικό τόμο με τίτλο *L'histoire des iconoclastes* (Bilans
de Recherche 2), Παρίσι 2007, V-XII.

¹⁰⁶ Παναγιωτόπουλος, *Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Μεθόδιος
Α'*, ό.π. (υποσημ. 92), 317-318 σημ. 115.

¹⁰⁷ Βίος Μεθοδίου, PG 100, 1260-1261.1257ab.

αριθ. 894, 702-703 αριθ. 895, 703-704 αριθ. 896, 704 αριθ. 897,
707-708 αριθ. 901.

¹⁰⁰ Παναγιωτόπουλος, *Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Μεθόδιος
Α'*, ό.π. (υποσημ. 92), 316-317 σημ. 109. Για την πολιτική που
εφήρμοσε ο πατριάρχης Μεθόδιος έναντι των εικονοκλαστών
και των Στουδιτών, βλ. J. Darrouzès, «Le patriarche Méthode
contre les iconoclastes et les Stoudites», *REB* 45 (1987), 15-57.

¹⁰¹ Παναγιωτόπουλος, *Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Μεθόδιος
Α'*, ό.π. (υποσημ. 92), 317.

¹⁰² Παναγιωτόπουλος, *Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Μεθόδιος
Α'*, ό.π. (υποσημ. 92), 315, 317.

μεγάλος, ίσως υπερβολικός, είναι όμως παράλληλα και ενδεικτικός της εξάπλωσης των εικονομαχικών πεποιθήσεων όχι μόνο στην πρωτεύουσα αλλά και στις επαρχίες της αυτοκρατορίας, ακόμα και σε εκείνες που θεωρούνταν παραδοσιακά εικονόφιλες¹⁰⁸. Η πολιτική του Μεθοδίου για την στήριξη της Ορθοδοξίας μέσω της απομάκρυνσης και της καθαίρεσης των εικονομάχων κληρικών και της αντικατάστασής τους με ορθόδοξους έγινε αφορμή για την δημιουργία νέας κρίσης στις σχέσεις του πατριαρχείου με τους Στουδίτες (το σχίσμα των Στουδιτών), η οποία δεν έληξε παρά με τον θάνατο του ιεράρχη. Ανάμεσα στους επισκόπους που γνωρίζουμε ότι καθαιρέθηκαν επί Μεθοδίου, συμπεριλαμβάνονται, όπως προαναφέρθηκε, εκτός από τον αρχιεπίσκοπο Συρακουσών Θεόδωρο Κριθινό¹⁰⁹, και ο Θεσσαλονίκης Λέων¹¹⁰, ενώ νέοι επίσκοποι χειροτονήθηκαν στην Σικελία, όπως ο Ταυρομενίου Ζαχαρίας και ο Κατάνης Ευθύμιος¹¹¹. Στην μητρόπολη Νικαίας εξελέγη μητροπολίτης ο ομολογητής Θεοφάνης, ένας από τους Γραπτούς Αδελφούς και πνευματικό τέκνο του Μιχαήλ Συγκέλλου¹¹². Στην Τραπεζούντα εξελέγη επίσκοπος ο άγιος Αθανάσιος ο Δαμιονοκαταλύτης, ενώ η επισκοπή προβιβάστηκε σε μητρόπολη¹¹³. Επίσης,

στην Λέσβο μετά από έντονη παρότρυνση της αυτοκράτειρας Θεοδώρας εξελέγη μητροπολίτης ο Γεώργιος, αδελφός του οσίου Συμεών Στυλίτη¹¹⁴. Μάλιστα, η αυτοκράτειρα παραχώρησε στο νησί φορολογική ατέλεια για όλο το διάστημα κατά το οποίο θα εποίμαινε την μητρόπολη ο Γεώργιος, ενώ, παράλληλα, μαζί με τους αδελφούς της προσέφεραν μεγάλη οικονομική ενίσχυση στον νέο μητροπολίτη, προκειμένου ο τελευταίος να διευκολυνθεί στο ποιμαντικό του έργο¹¹⁵.

Επίλογος

Η επιτύμβια επιγραφή του επισκόπου Κεφαλουδίου Πέτρου, με το λακωνικό περιεχόμενο, χαραγμένη στην στενή πλευρά ρωμαϊκής στήλης που βρέθηκε υπό ασφείς συνθήκες στην Λάρισα του Άργους, δεν έχει αποκαλύψει ακόμη τα μυστικά της. Δεν γνωρίζουμε κάτω από ποιες συνθήκες και για ποιο λόγο ο επίσκοπος της σικελικής πόλης του Κεφαλουδίου βρέθηκε στο Άργος, ούτε ποια ακριβώς ήταν η σχέση που τον συνέδεε με την Πελοπόννησο. Σταθερά στοιχεία αποτελούν η αναγραφή επί της επιγραφής του ονόματος της σικελικής πόλης (*Κεφαλούδιον*), ο τόπος εύρεσής της στο Άργος, καθώς και οι προφανείς σχέσεις που προκύπτουν μεταξύ βόρειας Σικελίας και ανατολικής Πελοποννήσου. Από την προσεκτική εξέταση των γραμμμάτων της επιγραφής, σε σύγκριση με ακριβώς χρονολογημένες επιγραφές του ελλαδικού και του ευρύτερου χώρου της βυζαντινής επικράτειας, προκύπτει η ένταξή της στον 9ο αιώνα, πιθανόν λίγα χρόνια μετά τα μέσα του αιώνα. Κατά την περίοδο αυτή διαπιστώνεται σπανιότητα ακριβώς χρονολογημένων επιγραφών, ενώ παρατηρούνται μεγάλα κενά στους επισκοπικούς καταλόγους των ιταλικών πόλεων, κυρίως κατά τον 8ο και τον 9ο αιώνα, λόγω των ανακατατάξεων στον εκκλησιαστικό τομέα και της παρατεταμένης εικονομαχικής κρίσης (726-787, 815-843).

Για τους παραπάνω λόγους θεωρούμε εύλογο να διατυπώσουμε μια υπόθεση εργασίας επιχειρώντας να εντάξουμε το επιγραφικό μνημείο στο ιστορικό πλαίσιο, στο οποίο πιστεύουμε ότι ανήκει, σύμφωνα με τα

¹⁰⁸ Για το θέμα της αντιμετώπισης ειδικά των εικονομάχων κληρικών από τον πατριάρχη Μεθόδιο μετά την ανάδειξή του στον πατριαρχικό θρόνο, βλ. Παναγιωτόπουλος, *Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Μεθόδιος Α΄*, ό.π. (υποσημ. 92), 315-324. Μολονότι εκ πρώτης όψεως ο αναφερόμενος στον Βίο του Μεθοδίου αριθμός των καθαιρεθέντων εικονομάχων ιερέων φαίνεται υπερβολικός, δεν είναι λίγοι οι ιστορικοί που αποδέχονται αυτήν την πληροφορία, βλ. J. Gouillard, «Le synodicon de l'Orthodoxie: édition et commentaire», *TM* 2 (1967), 127-128.

¹⁰⁹ Παναγιωτόπουλος, *Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Μεθόδιος Α΄*, ό.π. (υποσημ. 92), 323. Ο εικονομάχος αρχιεπίσκοπος της πόλης των Συρακουσών Θεόδωρος Κριθινός, μετά την καθαίρεσή του από την Σύνοδο των Βλαχερνών (843) και την επίσημη καταδίκη του στο *Συνοδικό* και στον *Κανόνα της Κυριακής της Ορθοδοξίας*, αντικαταστάθηκε από τον εικονολάτρη αρχιεπίσκοπο και συμπατριώτη του Μεθοδίου, Γρηγόριο Ασβεστά.

¹¹⁰ Παναγιωτόπουλος, *Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Μεθόδιος Α΄*, ό.π. (υποσημ. 92), 316.

¹¹¹ Παναγιωτόπουλος, *Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Μεθόδιος Α΄*, ό.π. (υποσημ. 92), 323.

¹¹² Παναγιωτόπουλος, *Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Μεθόδιος Α΄*, ό.π. (υποσημ. 92), 322.

¹¹³ Παναγιωτόπουλος, *Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Μεθόδιος Α΄*, ό.π. (υποσημ. 92), 323.

¹¹⁴ Παναγιωτόπουλος, *Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Μεθόδιος Α΄*, ό.π. (υποσημ. 92), 323.

¹¹⁵ Παναγιωτόπουλος, *Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Μεθόδιος Α΄*, ό.π. (υποσημ. 92), 323.

μέχρι στιγμής δεδομένα. Η δεύτερη φάση της εικονομαχικής κρίσης συνιστά εποχή ρευστότητας, στην εξέλιξη της οποίας συνέβαλαν ενεργά, όπως προαναφέρθηκε, εκκλησιαστικοί παράγοντες προερχόμενοι τόσο από την Σικελία όσο και από την Πελοπόννησο, γεγονός που αναμφισβήτητα δηλώνει την άμεση εμπλοκή των περιοχών αυτών στο εικονομαχικό ζήτημα. Η δράση του Πέτρου στην επισκοπική έδρα του Κεφαλουδίου πιστεύουμε ότι συμπίπτει με την παρουσία στην μητροπολιτική έδρα Συρακουσών, στην δικαιοδοσία της οποίας υπαγόταν ο Κεφαλουδίου, είτε του Θεοδώρου Β΄ (μαρτυρείται το 836), είτε του Θεοδώρου Γ΄ Κριθινού (837-840), δύο γνωστών για τις εικονομαχικές τους πεποιθήσεις ιεραρχών. Η αποκατάσταση των εικόνων και η ανάδειξη του Μεθοδίου στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως είχε ως αποτέλεσμα την ανάληψη της έδρας των Συρακουσών από τον εικονολάτρη μητροπολίτη και στενό συνεργάτη του πατριάρχη, Γρηγόριο Ασβεστά (844-853, 858-867). Είναι η εποχή των συστηματικών διώξεων, του αναθέματος και της *damnatio memoriae* κατά των εικονομάχων κληρικών, οι οποίοι, σε περίπτωση που αρνούνταν να εγκαταλείψουν τις πεποιθήσεις τους, καθαιρούνταν και

απομακρύνονταν οριστικά από το εκκλησιαστικό σώμα. Κατά μείζονα λόγο δεν θα είχε θέση στην επισκοπή Κεφαλουδίου ένας εικονομάχος ιεράρχης, όταν στην μητροπολιτική έδρα Συρακουσών προΐστατο ο Γρηγόριος Ασβεστάς. Σε αυτήν την ιστορική συγκυρία ο καθαιρεθείς ιεράρχης κατέφυγε ηττημένος και ταπεινωμένος στην πόλη του Άργους, ίσως τόπου καταγωγής του, όπου έζησε, ανάμεσα σε λιγοστούς ομοϊδεάτες του, μέχρι τον θάνατό του και τον ενταφιασμό του, πιθανότατα, στο κάστρο της Λάρισας. Όπως υποδηλώνεται από την διακριτική χάραξη της επιγραφής στην στενή πλευρά ενεπίγραφης ρωμαϊκής στήλης, καθώς και την γενικότερη σιωπή γύρω από την δράση και την προσωπικότητά του, ο Πέτρος Κεφαλουδίου υφίσταται πιθανόν τις συνέπειες των εικονομαχικών του πεποιθήσεων, σε μια ιδιότυπη *damnatio memoriae* που επιβλήθηκε από την τοπική Εκκλησία και τον κλήρο, με μόνη εξαίρεση την τιμή που του απέδωσε ο ανώνυμος χαράκτης του επιταφίου του *εις μνήμην έσσει*.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1, 5: φωτογραφίες της συγγραφέως. Εικ. 2, 3, 4, 6: Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδας.

Anna I. Lambropoulou

PETER BISHOP OF KEPHALOUDION. OBSERVATIONS ON A FUNERARY INSCRIPTION FROM LARISA OF ARGOS

The upper part of an inscribed limestone slab with several cracks was found in 1996 by the archaeologist Konstantina G. Gerolymou on the south slope of the castle of Larisa, where the monastery of Saint Marina is situated. The slab was placed upside down, adjacent to the inner wall of the south courtyard of the monastery and its original findspot (in 1970) was probably the area of the south slope of the hill. It bears two funerary inscriptions. The first one is inscribed on the obverse, above a fragmentary relief preserving a representation

of a male head, and belongs to a funerary epigram comprising six verses, complemented by the inscriptions containing the names of the deceased, Ioulianos and Eutychousa. It is dated to the 2nd century AD. The second inscription is incised vertically on the right side of the stele and mentions the tomb (*koimeterion*) of Peter, bishop of Kephaloudion: *Κεφαλο(υ)δίου Πέτρου*.

The second inscription had been dated to the second half of the 6th century (K. Gerolymou), or not later than the late 6th century – early 7th century (A. Oikonomou-

Laniado). A more careful examination of the letters and a comparison with securely dated Byzantine inscriptions point toward a later date for the inscription in the transitional period, the most likely date being in the second half of the 9th century, shortly after the middle of the 9th century, probably between 843 and 865. A later date is also supported by the tall and slender letters of the majuscule inscription, the absence of accents, as well as the characteristic forms of the epsilon, delta, and kappa, which agree with similar letters in dated inscriptions, mainly from the second half of the 9th century. The epigraphic monument is dated based on comparison with precisely dated inscriptions, such as the inscription of the church of Saint Gregory the Theologian in Thebes (871-872), the inscriptions of the Dormition of the Virgin at Skripou (873-874), the inscription of Nicaea in Bithynia (727-740), the mosaic inscription in the church of Saint Stephen in Jordan (756), the inscription of Herakleia in Eastern Thrace (854), the inscription of the citadel of Thessalonike (861-862), the inscription in the monastery of Lips (907), the boundary stone of the Xenodocheion of Pylai from the year 800, the inscription of Basil Kladon (926) etc. The historical data lead to the same chronological horizon, as do the archaeological remains, dated to the same period, revealed by recent excavations within the citadel of Larisa.

More specifically, the date of the inscription in the second half of the 9th century, between 843 and 865, falls within the crucial period that followed the end of iconoclasm. As is known from the available sources, the ascent of the iconophile monk Methodios to the patriarchal throne of Constantinople in 843 resulted in the punishment of a significant number of churchmen with iconoclastic beliefs. Thus, the iconoclast clergy of all levels of the hierarchy either returned to Orthodoxy or refused to abandon their iconoclastic ideas and were therefore deposed and removed from their positions. Within this context, several clerics were deposed, according to the testimony of the author of the *Vita* of patriarch Methodios, close to 20.000 or 30.000, perhaps an exaggerated number, but certainly indicative of the dissemination of iconoclastic beliefs in the Empire. Among those who were replaced were the metropolitan of Thessalonike Leo, the metropolitan of Syracuse Theodore

Krithinos etc., whereas at the same time, the elevation of iconophile clergymen to bishoprics and metropoleis was systematically favored, as was their financial support, as e.g. in the case of the metropolitan of Lesbos. According to the above, we consider it possible that the Peter mentioned in the inscription, unknown from other sources so far, served as bishop of Kephalaudion at a time preceding the restoration of the icons and the elevation of Methodios to the patriarchal throne of Constantinople (843). Like several church officials of his time, Peter held iconoclastic views, for which he was deposed. After his deposition he was forced to flee to Argos, possibly his place of origin, and to settle in the citadel of Larisa, where he died and was buried. The findspot of the inscribed funerary slab in the Monastery of Saint Marina, on the south slope of the citadel, is possibly connected with the location of the bishop's tomb, which was within the area of the citadel of Larisa. The archaeological finds brought to light by the excavations conducted in the citadel attest to its use throughout the transitional period, as is evident from the three-aisled transitional basilica situated below the Middle Byzantine church of the Dormition of the Virgin, the architectural sculpture from the transitional and Middle Byzantine periods, as well as the tombs discovered throughout the area.

In spite of the fact that the Peter, bishop of Kephalaudion, mentioned cannot be, at least based on our present knowledge, identified, we consider it possible that he was an iconoclast who served as bishop of the Sicilian city of Kephalaudion during the second phase of the iconoclastic crisis and was deposed after Methodios (843-847), known for his iconophile activity, became patriarch of Constantinople. Following the fate of several of his fellow iconoclasts, Peter fled to the city of Argos, possibly his place of origin, where he settled perhaps in a monastery at the castle of Larisa, where he died, probably around the second half of the 9th century, shortly after the middle of the 9th century. His limestone funerary slab, incised on the narrow side of a Roman stele, constitutes so far the only surviving evidence regarding the forgotten iconoclast bishop of Kephalaudion.

*National Hellenic Research Foundation
Institute of Historical Research
alambrop@eie.gr*